

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ - NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

**HƏRBİ TƏYYARƏÇİLƏRİMİZ HAVA
MƏKANIMIZI ETİBARLI QORUYURLAR!**

№ 2.

2015

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜDAFİƏ NAZİRİ VƏ
BAŞ QƏRARGAH RƏİSİ TANK BÖLMƏSİNİN
TAKTİKİ TƏLİMİNİ İZLƏMİŞLƏR**

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 2 (134) MART-APREL 2015-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI

Jurnalın əsası 1 sentyabr 1922-ci ildə qoyulmuşdur.
1993-cü ilin yanvarından yenidən nəşr edilir.

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ, MƏSUL İCRAÇI

Polkovnik-leytenant İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSİYA KOLLEGIYASI

E.CƏFƏROV, N.OSMANOV, K.VƏLİYEV, Q.QARAYEV, R.TAHİROV, E.ORUCOV,
N.ƏLİYEV, İ.MAZANOV, R.ƏMİROV, A.KƏRİMOV, T.ƏSƏDOV, A.NƏBİYEV,
İ.MUSAYEV, M.EMİNOV.

MÜNDƏRİCAT

▼ AKTUAL MÖVZU

“Metsamor” atom elektrik stansiyasında baş verə biləcək qəza zamanı radioaktiv tullantıların Azərbaycan Respublikasının ərazisində yayılmasının proqnozlaşdırılması Q.Mənsiyev, A.Bayramov	3
Görünməyən hədəflərin aşkar edilməsinin fiziki prinsipləri E.Həşimov	16
Müasir global təhdidlər və Xəzər dənizinin təhlükəsizlik məsələləri haqqında R.Həşimov	23

▼ DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Torpaq partlayışlarında istifadə edilən maye partlayıcı maddələr və qarışıqlar İ. Məhərrəmov	31
Partlayış-texniki araşdırmalara mühəndis qoşunları zabitlərinin ekspert qismində cəlb edilməsinin xüsusiyyətləri İ. Məhərrəmov	40

▼ SİLAH VƏ TEXNİKA

- 19J6M(19Ж6M) radiolokasiya stansiyasının təyinatı, tərkibi, əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri və iş prinsipləri
F.Fəttahov 47
«STİNG» lazer hədəfgöstəricisi
T.Mikayılov 58

▼ QRAMMATİKA VƏ STİLİSTİKA

- Mətn və frazafovqi vahid
N.Bağirova 65

▼ HÜQUQ GUŞƏSİ

- Tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarının pozulmasının cinayət-hüquqi xarakteristikası
N.Hüseynov 69

▼ ANIM GÜNÜ

- Kəlbəcər harayı
F.Nuriyev 76

▼ FORMA VƏ MƏZMUN

- Hərbi təyinatlı Bakı Tikiş Evi
M.Əkrəmqızı 77

▼ DÜNYA ORDULARINDA

- Dünya ordularında qadın hərbi qulluqçular
V.Mustafayev 79

▼ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

- Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında nizami ordunun zəruriliyi
Q.Əsgərov 97

▼ MARAQ DÜNYAMIZ

- Kamuflyaj rənglərin tətbiqi səbəbləri haqqında
M.Heydərov, Y.Əmənov, Y.Talıbov 104

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

“METSAMOR” ATOM ELEKTRİK STANSİYASINDA BAŞ VERƏ BİLƏCƏK QƏZA ZAMANI RADİOAKTİV TULLANTILARIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZISINDƏ YAYILMASININ PROQNOZLAŞDIRILMASI

Polkovnik Qəhrəman MƏNSİYEV – Hərb Məharəti kafedrasının dosenti,
Azad BAYRAMOV – fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: “Metsamor”, atom elektrik stansiyası, model, relyef, külək, radioaktiv bulud.

Ключевые слова: Метсамор, атомная электростанция, модель, рельеф, ветер, радиоактивное облако.

Keywords: Metsamor, nuclear power station, model, relief, wind, radioactive cloud.

E-mail: qahraman.mansiyev@mail.ru

Məqalədə 44007'30" ş.u. və 40012'30" şm. e. coğrafi koordinatlarda yerləşən Ermənistanın BBƏP-440 (B-270) tipli 815 MVt güclü su-sulu energetik reaktorlu “Metsamor” AES-dən bəhs edəcəyik. Ermənistanın paytaxtı Yerevandan təxminən 40 km qərbdə Armavir rayonunda (Metsamor şəhərində) yerləşən bu stansiyanın tikintisində 1969-cu ildə başlanılmış, birinci bloku 22 dekabr 1976-cı ildə, digər bloku isə 5 yanvar 1980-ci ildə köhnə texnologiyalarla tikilərək istismara verilmişdir. 1988-ci ildə Spitak şəhərində baş vermiş zəlzələdən sonra 1989-cu il fevral ayının 25-də birinci blokun, daha sonra isə mart ayının 18-də ikinci blokun fəaliyyəti dayandırıldı. 1995-ci il noyabrın 5-də 408 MVt gücündə olan ikinci blokun işi bərpa edildi. Hal-hazırda fəaliyyət göstərən bu blok Ermənistanın elektrik enerjisinə olan tələbatının 40 faizini ödəyir.

MODELİN İLKİN MƏLUMATLARI

İlkin məlumatları riyazi modellərə əsasən alınmış rəqəmli hesablamalar əsasında qəbul edib [2] və tərs məsələnin həll üsulu ilə məqalədə göstərilən riyazi modeli qururuq. Model “Metsamor” AES-də maksimum hündürlükdə yerləşmiş radioaktiv məhsulların nöqtəvi mənbədən tullantısı zamanı radioaktiv hissəciklərin yayılmasının qanunauyğunluğuna əsaslanmışdır. Tullantının məqbul parametrləri göstərilənlərdir:

– reaktorun dağıldığı an 10 %-lik radioaktiv məhsulların ani tullantısının yaranması və növbəti 10 gün ərzində axını;

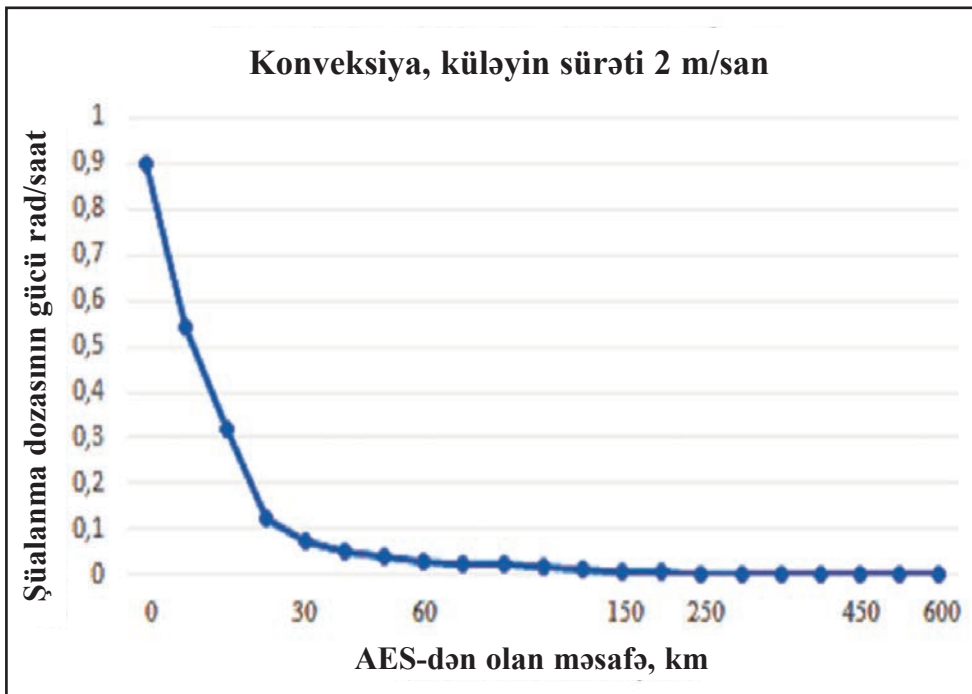
AKTUAL MÖVZU

– ani tullantı mərkəzinin və radioaktiv buludların 1000 m hündürlüyə çatması, reaktordan radioaktiv axının hündürlüyünün isə 200 m-ə bərabər olması. Hesablamalar küləyin orta sürəti 2, 5 və 10 m/san. üçün verilmişdir. Torpaq səthinə radionuklidlərin quru çökmə sürəti 1 sm/san. qəbul edilmişdir. “Sonsuz” uzaqlıqda udulan dozanın qiyməti təbii fona, yəni $PF \approx 10^{-5}$ rad/saata bərabərdir.

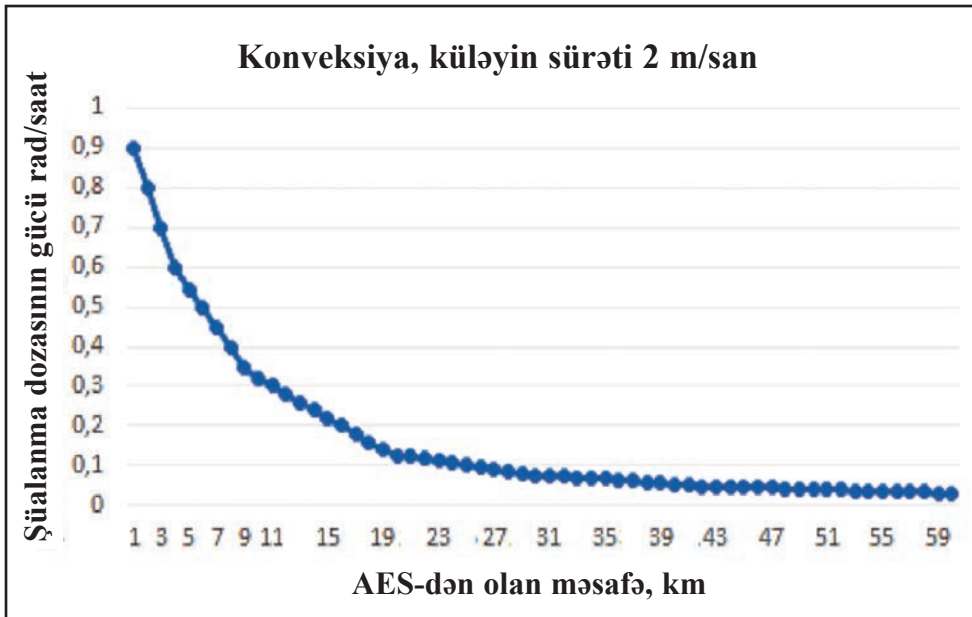
“Metsamor” AES-dən radioaktiv tullantıların Azərbaycan Respublikasının, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində yayılma əhatəsinin proqnozlaşdırılması üzrə hesablamalar atmosferin konveksiya və izotermiya hava axını, eyni zamanda, atmosferin inversiya qatı üçün verilmişdir. Hesablama qrafikləri (2)-də verilmiş hesablama cədvəlləri əsasında tərtib edilmişdir.

MODELİN TƏRTİB EDİLMƏSİ

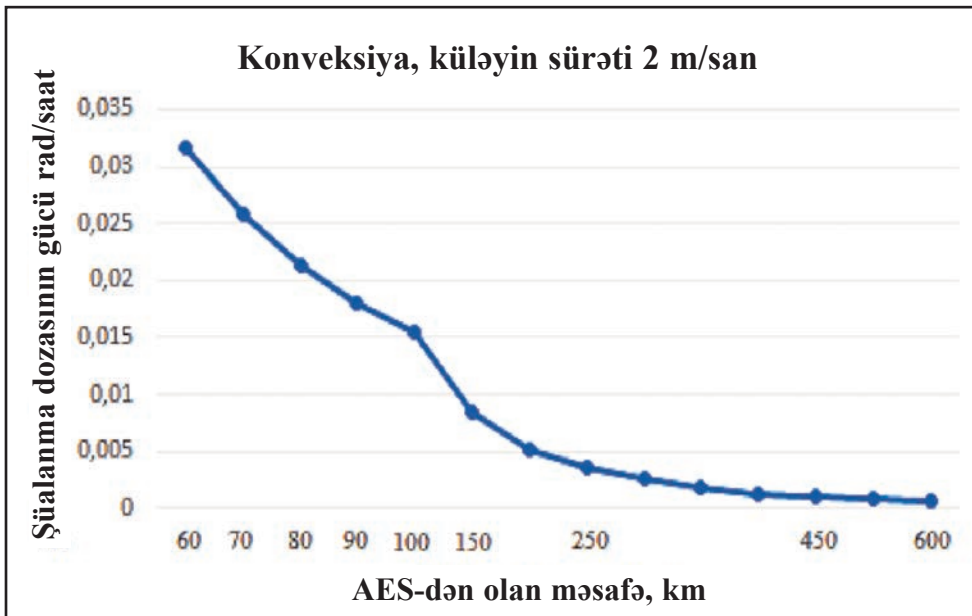
Şəkil 1, 2 və 3-də atmosferdə havanın konveksiya axını və küləyin orta sürəti 2 m/san. meteoşərtlərdə “Metsamor” AES-dən radioaktiv tullantıların Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində yayılması üzrə proqnozlaşdırılan hesablama məlumatları verilmişdir.

ŞƏKİL 1. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 0-600 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

ŞƏKİL 2. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 0-60 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

ŞƏKİL 3. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 60-600 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

Şəkil 1 və 3-də verilmiş qrafiklərin riyazi işlənməsindən sonra Azərbaycan

AKTUAL MÖVZU

Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində konveksiya axını üzrə radioaktiv maddə tullantılarının yayılması zamanı doza gücünün qiymətləndirilməsinin hesablamaları üçün riyazi düsturlar alınmışdır:

AES-dən olan məsafə 0-20 km:

$$f(x) = 0,9 \cdot e^{-0,1x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (1)$$

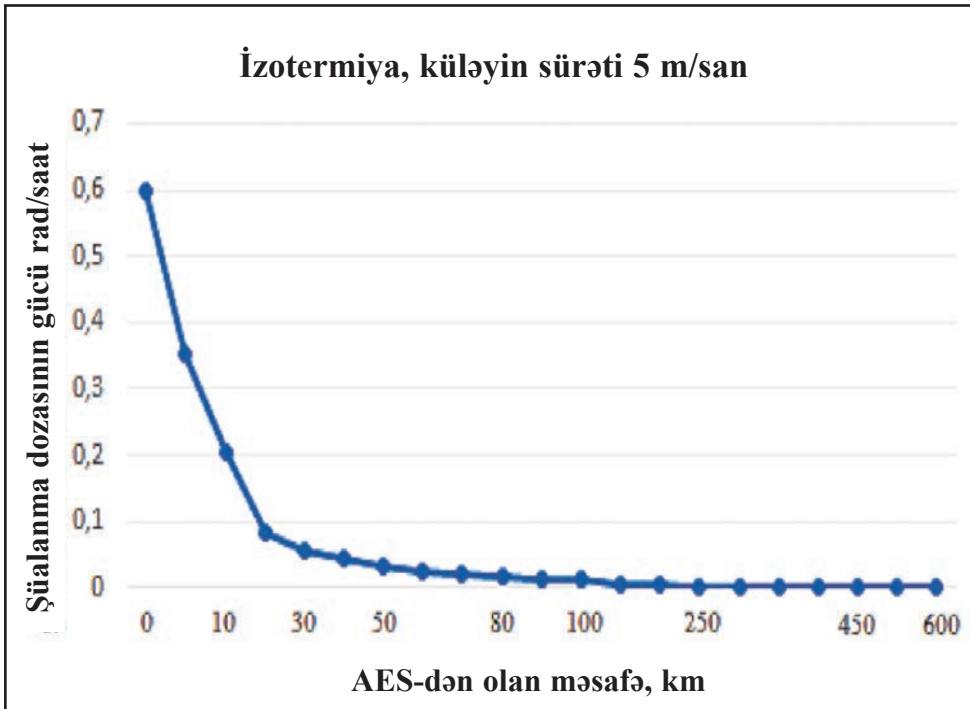
AES-dən olan məsafə 20-60 km:

$$f(x) = 0,3 \cdot e^{-0,04x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (2)$$

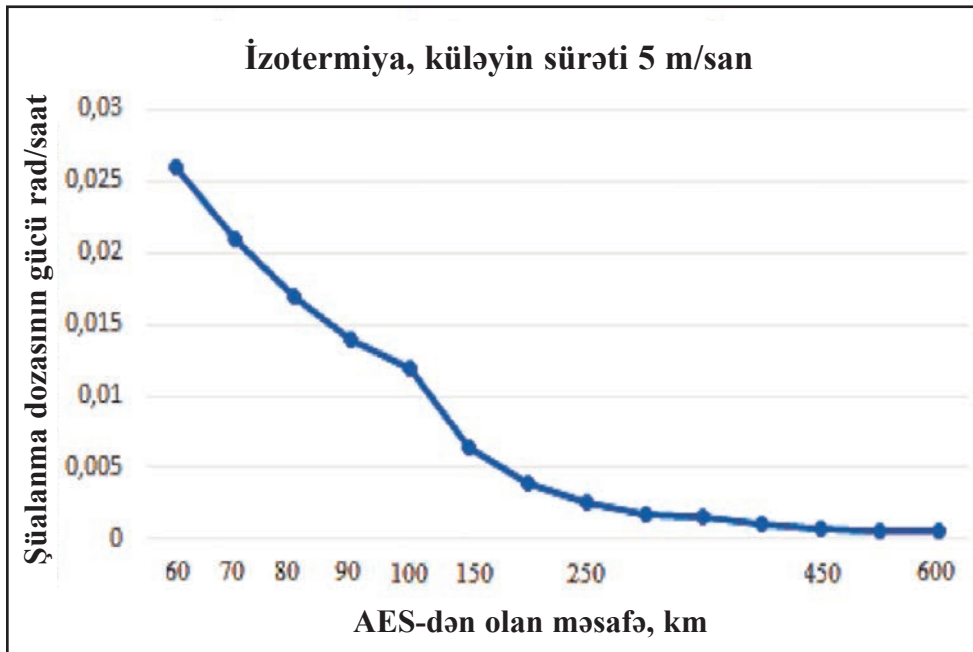
AES-dən olan məsafə 60-600 km:

$$f(x) = 0,02 \cdot e^{-0,007x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (3)$$

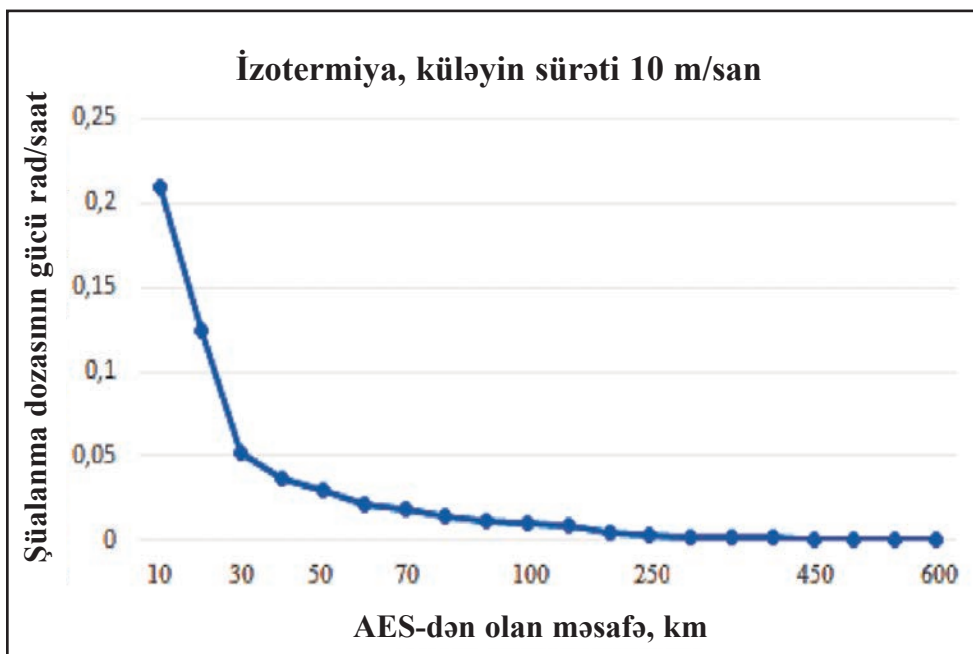
Şəkil 4, 5, 6 və 7-də atmosferdə havanın izotermiya axını və küləyin orta sürəti 5 m/san. və 10 m/san. götürülməklə müvafiq meteoşərtlər üçün “Met-samor” AES-dən radioaktiv tullantıların Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində yayılması üzrə proqnozlaşdırılmış hesablama məlumatları verilmişdir.

ŞƏKİL 4. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 0-600 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

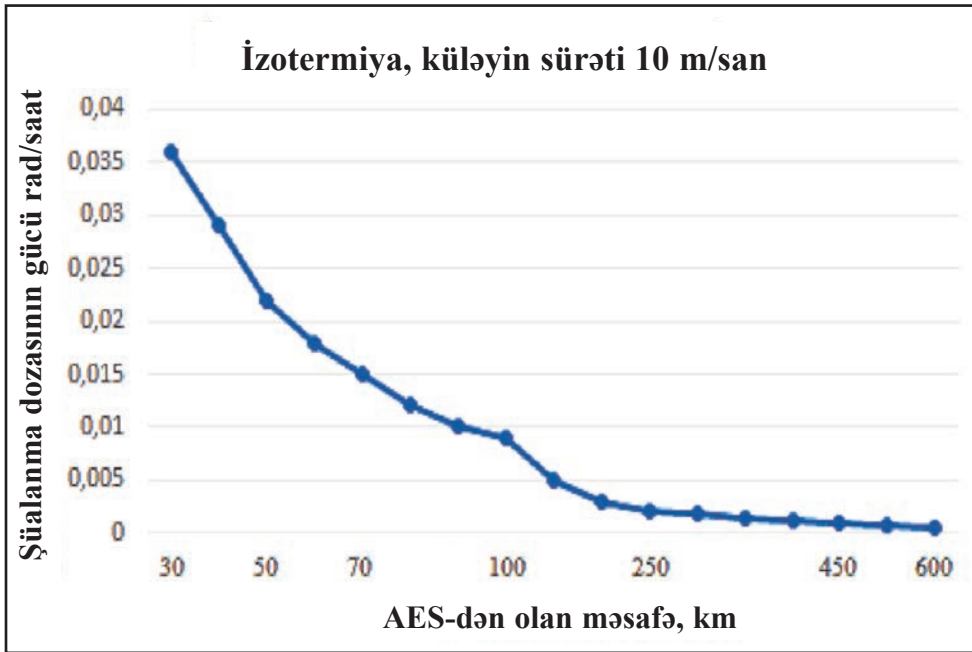
ŞƏKİL 5. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 60-600 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

ŞƏKİL 6. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 0-600 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

AKTUAL MÖVZU

ŞƏKİL 7. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 30-600 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

Şəkil 4 və 7-də verilmiş qrafiklərin riyazi işlənməsindən sonra Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində konveksiya axını üzrə radioaktiv maddə tullantılarının yayılması zamanı doza gücünün qiymətləndirilməsinin hesablamaları üçün riyazi düsturlar alınmışdır:

Küləyin sürəti 5 m/san. olduqda:

AES-dən olan məsafə 0-30 km:

$$f(x) = 0,6 \cdot e^{-0,1 \cdot x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (4)$$

AES-dən olan məsafə 30-100 km:

$$f(x) = 0,1 \cdot e^{-0,03 \cdot x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (5)$$

AES-dən olan məsafə 100-600 km:

$$f(x) = 0,02 \cdot e^{-0,01 \cdot x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (6)$$

Küləyin sürəti 10 m/san olduqda:

AES-dən olan məsafə 0-30 km:

$$f(x) = 0,33 \cdot e^{-0,1 \cdot x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (7)$$

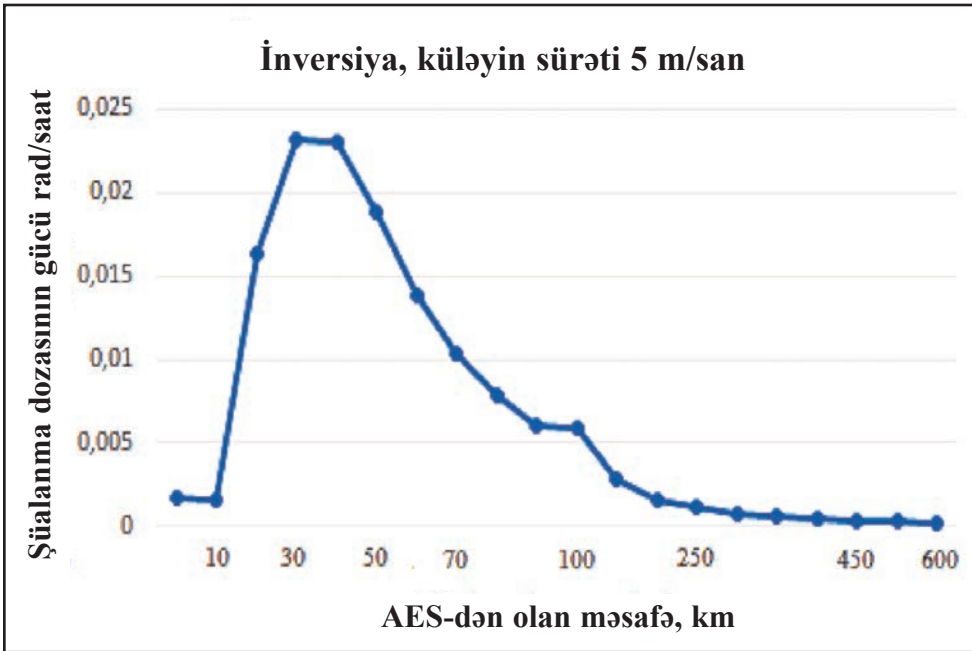
AES-dən olan məsafə 30-100 km:

$$f(x) = 0,04 \cdot e^{-0,02 \cdot x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (8)$$

AES-dən olan məsafə 100-600 km:

$$f(x) = 0,003 \cdot e^{-0,003 \cdot x} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (9)$$

Şəkil 7 və 8-də atmosferdə havanın inversiya qatı və küləyin orta sürəti 5 m/san. və 10 m/san. götürüldükdə müvafiq meteoşərtlər üçün “Metsamor” AES-dən radioaktiv tullantıların Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində yayılması üzrə proqnozlaşdırılmış hesablamə məlumatları verilmişdir. İversiya qatı yüksələn axının üst sərhədi sayılır.

ŞƏKİL 8. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 0-600 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

Şəkil 7 və 8-də verilmiş qrafiklərin riyazi işlənməsindən sonra Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində inversiya qatında radioaktiv maddə tullantılarının yayılması zamanı doza gücünün qiymətləndirilməsinin hesablamaları üçün riyazi düsturlar alınmışdır:

Küləyin sürəti 5 m/san. olduqda:

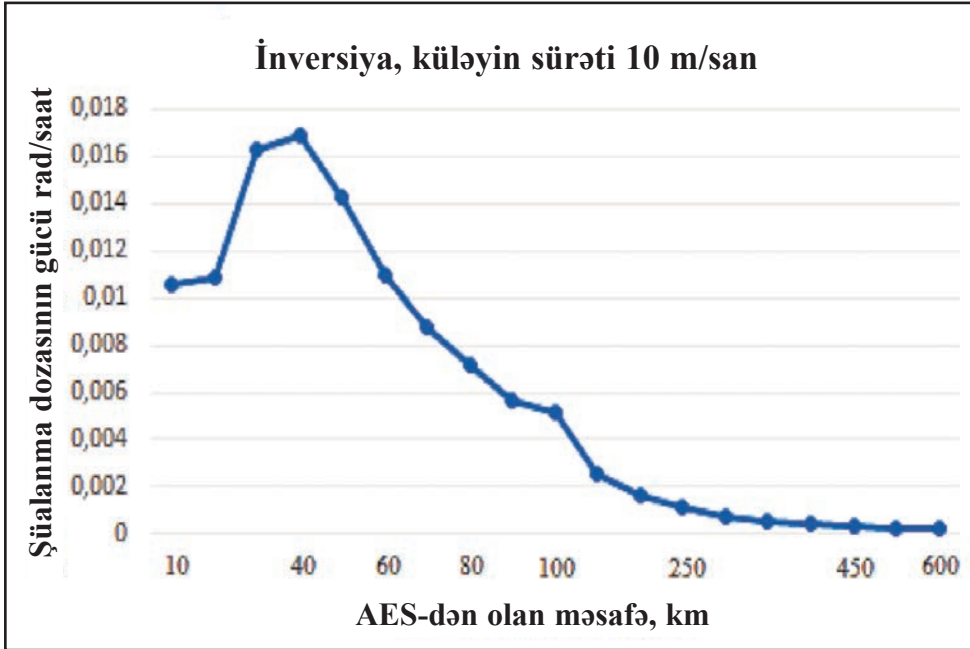
$$f(x) = 0,023 \cdot e^{-0,002 \cdot (x-40)^2} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (10)$$

AKTUAL MÖVZU

Küləyin sürəti 10 m/san olduqda:

$$f(x) = 0,023 \cdot e^{-0,002(x-40)^2} + P_F \text{ (rad/saat)} \quad (11)$$

ŞƏKİL 9. UDULAN ŞÜALANMA DOZASININ AES MƏRKƏZİNDƏN 0-600 KM MƏSAFƏYƏ QƏDƏR ASILILIQ QRAFİKİ

ALINMIŞ NƏTİCƏLƏRİN ANALİZİ

Alınmış qrafik və düsturlardan aydın olur ki, radioaktiv tullantıların Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində yayılma xarakteri olduqca mürəkkəbdir. Radioaktiv çöküntülərin yayılma sürətinin dəyişilməsi, bizim hesablamaya əsasən radioaktiv izlərin yayılma ölçüsünə görə torpağın radionuklidləri udma payının artması ilə əlaqədardır [3]. Radioaktiv tullantı izlərinin təsiretmə hesablamaları zamanı nəzərə alınmalıdır ki, Naxçıvan MR-in sərhədi “Metsamor” AES-dən 75 km, digər ərazilərimizin ən yaxın sərhədi isə 115 km məsafədə yerləşir. Buna görə, Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR üçün ancaq (3), (6) və (9), eyni zamanda, (10) və (11)-ci düsturlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Radioaktiv axının proqnozlaşdırılması zamanı Kiçik Qafqazın dağlıq landşaftı nəzərə alınmalıdır. Belə ki, radioaktiv hava axınının Azərbaycan Respublikası istiqamətində yayılma xətti boyu orta hündürlüyü 2000 m olan sıra dağlar keçir. Nəzərə alsaq ki, qəbul edilmiş radioaktiv buludun yüksəlmə hündürlüyünün modeli 1000 metrdir, bu ondan 2 dəfə artıq deməkdir. Relyef

və radioaktiv buludun yüksəlmə hündürlüyü nəzərə alınmaqla şüalanma dozasının zəifləmə əmsalı aşağıdakı düsturla müəyyən edilir [4. 105-106]:

$$P_x = P_1 \frac{H_1^2}{H_x^2} \quad (12)$$

burada P_x – AES-dən x məsafədə Azərbaycan Respublikası ərazisində udulan şüalanma dozasının gücü (rad/saat);

$H_1 = 1000$ m (radioaktiv buludun hündürlüyü);

$H_x = 2000$ m (dağın orta hündürlüyü);

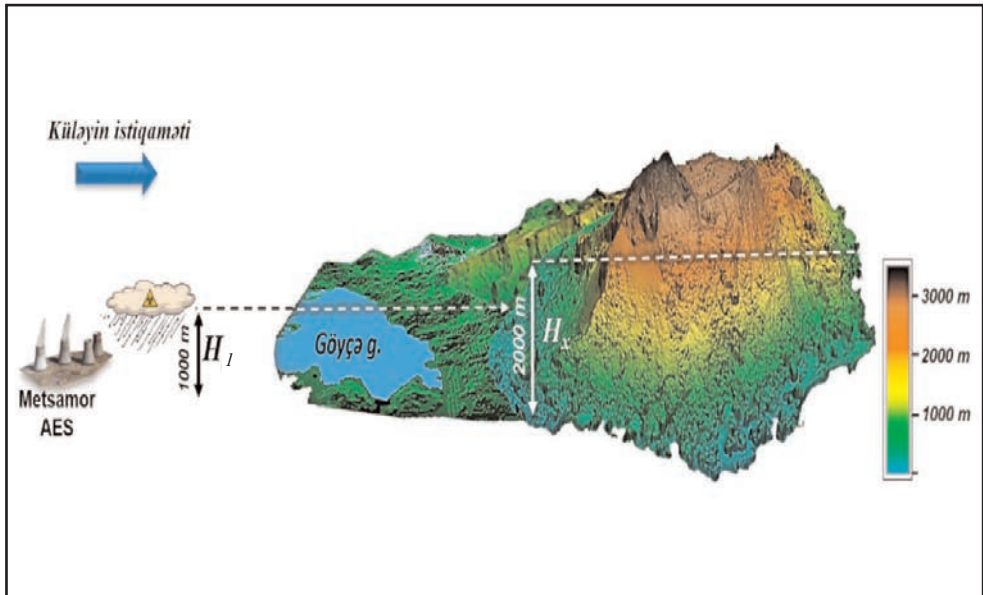
$P_1 = \text{rad/saat}$ (cədvəldən götürülmüş atmosferin dayanıqlıq dərəcəsinə, küləyin orta sürətinə və AES-dən uzaqlıq məsafəsinə görə radioaktiv buludun çökmə izinin oxu səthində şüalanma dozasının gücü).

(12)-ci düsturla (şəkil 10) bizim məsələyə görə AES-dən x məsafədə udu-
lan şüalanmanın doza gücünü tapırıq:

$$P_x = P_1 \frac{H_1^2}{H_x^2} = P_1 \left(\frac{1000}{2000} \right)^2 = P_1 \frac{1}{4}$$

Buna görə, hesablamalar zamanı Azərbaycan Respublikasının düzənlik ərazilərində şüalanma dozasını 4-ə ($K = 4$) bölmək lazımdır.

“Metsamor” AES-lə Naxçıvan MR-nin düzənlik əraziləri təqribən bir sə-

ŞƏKİL 10. KİÇİK QAFQAZ DAĞ SİLSİLƏLƏRİNİN AZƏRBAYCANA AİD HİS-SƏSİNDƏ ORTA HÜNDÜRLÜYÜ 2000 M OLAN DAĞLARIN “METSAMOR” AES-DƏN GƏLƏ BİLƏCƏK RƏDİOAKTİV BULUDU ZƏİFLƏTMƏ AMİLİ

AKTUAL MÖVZU

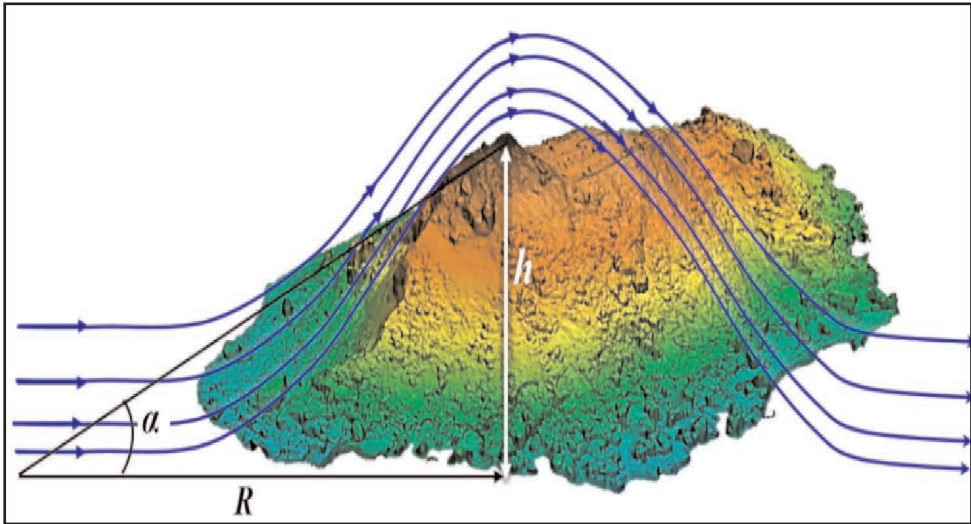
viyyədə yerləşir və onların arasında dağ silsiləsi mövcud deyil. Bu şərtlərə görə alınmış düsturları Naxçıvan MR üçün olduğu kimi qəbul etmək lazımdır.

Konveksiya hava axınlarının sürəti adətən kiçikdir, yəni orta hesabla 1 m/san.-dır. Yay dövründə əlverişli hava şəraitində yüksələn axının sürəti 0,7-dən 4,8 m/san.-dək dəyişir. Konveksiya hava axınlarının sürəti, eyni zamanda, yer səthinin xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Belə ki, qumlu torpaq və ya daş massivləri (qayalar, şəhərlər) nəmli və sulu səthlərə nisbətən tez qızır. Xüsusən yağışdan sonra əkin torpaqları, axınların atmosfərə yayılmasına daha həssasdır. Ərazinin relyefi də yüksələn axınlara öz təsirini göstərir. Horizontal hava axını öz yolunda maneələrlə rastlaşdıqda yüksələn axın əmələ gətirərək azca qalxır (şəkil 10).

Maneənin axına qarşı olan təsiri həm maneədən əvvəl, həm də sonradan əhəmiyyətli məsafədə, eyni zamanda, maneənin zirvəsindən bir qədər aralı məsafədə aşkar edilir. Horizontal istiqamətdə dağların təsiretmə radiusu aşağıdakı düsturla hesablanı bilər:

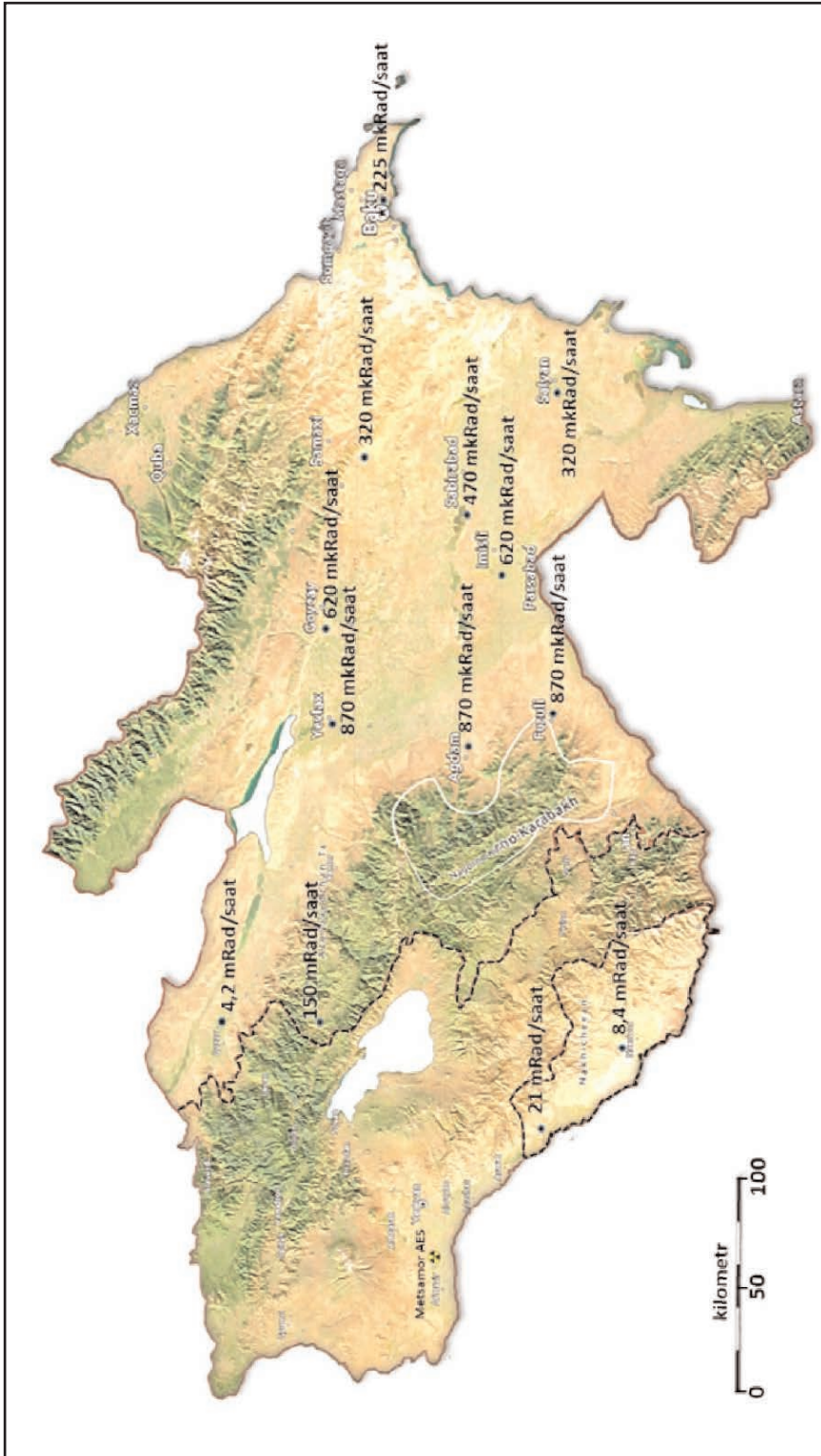
$$R = h \cdot \text{ctg } \alpha \quad (13)$$

burada h maneənin hündürlüyü (km), α dağ yamacının və üfüqi xəttin yaratdığı bucaqdır (şəkil 11).

ŞƏKİL 11. ƏRAZİ RELYEFİNİN HAVA AXININA TƏSİRİ

Beləliklə, “Metsamor” AES-lə Azərbaycan Respublikası ərazisinin (Naxçıvan MR istisna olmaqla) arasında 2000 m orta hündürlükdə yerləşən sıra

ŞƏKİL 12.

ATMOSFERİN KONVEKSİYA AXINI VƏ KÜLƏYİN ORTA SÜRƏTİ 2 m/san METEOROLOJİ ŞƏRAİT ÜÇÜN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI, O CÜMLƏDƏN NAXÇIVAN MR-İN ƏRAZİSİNDƏ PROQNOZLAŞDIRILMIŞ RADIOAKTİV BULUDUN ÇÖKMƏ İZİNİN (OXU-SƏTHİNDƏ OLAN), ŞÜALANMA DOZASININ GÜCÜ

AKTUAL MÖVZU

dağlar və ~ 300 bucaq altında olan yamac ~ 3500 metrə qədər hündürlükdə radioaktiv hava axınına təsir göstərəcəkdir.

Qeyd olunanlardan əlavə, maneənin təsiri hava axınının şaquli xətt üzrə dəyişməsi ilə də ifadə edilir. Hava axınına qarşı dağların təsir etməsinə qədər yayılma hündürlüyü dağların hündürlüyü ilə şərtləndirilir. Dağların şaquli xətt üzrə təsiri orta hesabla dağların 0,3 hündürlüyündə, yəni, 2000 m hündürlüyündə sıra dağlar üçün radioaktiv axınlara qarşı olan təsiri ~ 2600 m hündürlüyə qədər özünü göstərəcəkdir.

Ərazi relyefinin yaratdığı yüksələn axınların sürəti konveksiya səbəbi nəticəsində yaranmış axınların sürətini ötmür.

Alınmış (3), (6), (9), (10) və (11)-ci düsturlar hava axınlarının istiqaməti və sürəti, eyni zamanda ərazinin relyefi və “Metsamor” AES-in mərkəzindən olan məsafə nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində radioaktiv buludların izində şüalanma dozasının qiymətləndirilməsinə imkan verir.

NƏTİCƏ

İlk dəfə olaraq, Ermənistanın “Metsamor” AES-də baş verə biləcək qəza zamanı radioaktiv tullantıların yayılmasının proqnozlaşdırılması üzrə formalaşdırılmış model təklif olunmuş və Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində radioaktiv çirklənmənin qiymətləndirilməsi hesablamaları verilmişdir. Modeldə hava axınlarının istiqaməti və sürəti, eyni zamanda ərazinin relyefi və AES-in mərkəzindən olan məsafə nəzərə alınmışdır.

Model “Metsamor” AES-in dağılması zamanı (rixter şkalası üzrə maqnitudası 8 ballıq zəlzələnin baş verməsi Ermənistanda “Metsamor” AES-in yerləşdiyi zona üçün xarakterikdir) Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində ehtimal olunan radioaktiv zəhərlənmənin nəticələrini hesablamağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mənsiyev Q., Bayramov A. Ermənistan “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyasının təhdidlərinin analizi. “Hərbi bilik” jurnalı, №1, 2015
2. Методика выявления и оценки при разрушениях (авариях) атомных электростанций. Москва, Воениздат, 1989
3. Paşayev A., Bayramov A., Ağayeva S. Radiasiyadan mühafizə. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2001
4. Bayramov A. Hərbi mühəndis ekologiyası. Bakı, “Tərəqqi” nəşr., 2014

РЕЗЮМЕ
ПРОГНОЗИРОВАНИЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ВЫБРОСА
РАДИОАКТИВНЫХ ОТХОДОВ НА ТЕРРИТОРИЮ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ ПРИ АВАРИИ НА МЕЦАМОРСКОЙ АЭС
Г.МАНСИЕВ, А.БАЙРАМОВ

В данной статье предлагается формализованная модель по прогнозированию распространения выброса радиоактивных отходов в случае возможной аварии на Мецаморской АЭС в Армении и приведены оценочные расчеты радиоактивного заряжения территории Азербайджанской Республики и Нахичеванской Автономной Республики.

SUMMARY
PREDICTION OF RADIOACTIVE EMISSION DURING ARMENIAN
“METSAMOR” NUCLEAR POWER STATION CRASH AT AZERBAIJAN
REPUBLIC TERRITORY
G.MANSIYEV, A.BAYRAMOV

There has been offered a formalized model of the radioactive emission prediction in case of Armenian “Metsamor” Nuclear Power Station crash. There has been assessment calculation of radioactive pollution of Azerbaijan Republic and Nakhichevan Autonomous Republic territories.

GÖRÜNMEYƏN HƏDƏFLƏRİN AŞKAR EDİLMƏSİNİN FİZİKİ PRİNSİPLƏRİ

Polkovnik Elşən HƏŞİMOV – texnika elmləri namizədi, dosent

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Təqdim olunan məqalədə obyektlərin aşkar edilməsinin əsaslarını müəyyən edən nəzəri və praktiki məsələlər nəzərdən keçirilmiş, akustik sahə üzrə bəzi tədqiqat işlərinin nəticələri verilmişdir. Göstərilmişdir ki, müasir zirehli texnikaların tətbiqi ilə obyektlərin aşkar edilməsinə imkan yaradan əlavə nəzəri və eksperimental tədqiqatların aparılması, bu sahədə proqram təminatının yaradılması məsələsi aktual olaraq qalır.

Taktiki təyinatlı obyektlərin düşmənin qəfil hücumdan qorunması problemləri kompleksində əsas yerlərdən birini əks tərəfə qarşı mübarizə vasitələrinin vaxtında hərəkətə gətirilməsi və effektiv istifadəsi üçün səmərəli texniki kəşfiyyatın aparılması tutur.

Texniki kəşfiyyat prosesi iki mərhələdən ibarətdir [1.2]:

1. Obyektin aşkar edilməsi.
2. Aşkar edilmiş obyektin tanınması.

Obyektin aşkar edilməsi müəyyən fərqli xüsusiyyətlərinə görə onun ətraf mühitdən ayrılıb seçilməsidir. Obyekt və ətraf mühitin xüsusiyyətindəki fərqi “**təzad**” adlandırmaq. Təzad böyük olduqca, obyektin aşkar edilməsi ehtimalı da böyüyür. Deməli, obyektin aşkar edilməsi üçün əsas demaskalayıcı amil onunla ətraf mühit arasındakı təzaddır.

Obyektin tanınması xarakterik xüsusiyyətlərinə və ya demaskalayıcı əlamətlərinə görə onun müəyyən obyekt sinfinə aid edilməsidir.

Obyektlərin tanınmasında istifadə edilən bütün demaskalayıcı əlamətləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- obyekt cisminin fiziki xüsusiyyətlərini xarakterizə edən əlamətlər, məsələn, istilik (istilik təzadlığını təyin edir), elektrik keçiriciliyi (radiolokasiya təzadlığını təyin edir);
- obyektin yaratdığı fiziki sahələrin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən əlamətlər (məsələn, elektromaqnit sahəsi, akustik sahə, radiasiya sahəsi, qravitasiya sahəsi);
- obyektin formasını, rəng və ölçülərini (qabaritlərini) xarakterizə edən əlamətlər;

– obyektin fəzadakı koordinatlarını və onların törəmələrini (əgər obyekt hərəkət edirsə) xarakterizə edən əlamətlər;

– obyekt kompleks xarakter daşıyarsa, onun elementləri arasındakı əlaqənin olmasını səciyyələndirən əlamətlər;

– obyektin işinin nəticələrini xarakterizə edən əlamətlər, məsələn, obyektin torpaqdakı izi, tüstüləməsi, kimyəvi cəhətdən mühiti çirkləndirməsi, toz qaldırması və s.

Obyektlərin aşkar edilib tanınması istiqamətində elmi-texniki baxımdan daha çox maraq doğuran məsələ onun yaratdığı fiziki sahələrin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən əlamətlərin tədqiq edilməsi və müasir texnikalarda, o cümlədən zirehli tank texnikasında və ya artilleriyada onlardan istifadə edilməsi üçün tövsiyələrin, eləcə də texniki işləmələrin hazırlanmasıdır.

ZİREHLİ TEXNİKALARDA AKUSTİK AŞKARETMƏ SİSTEMİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

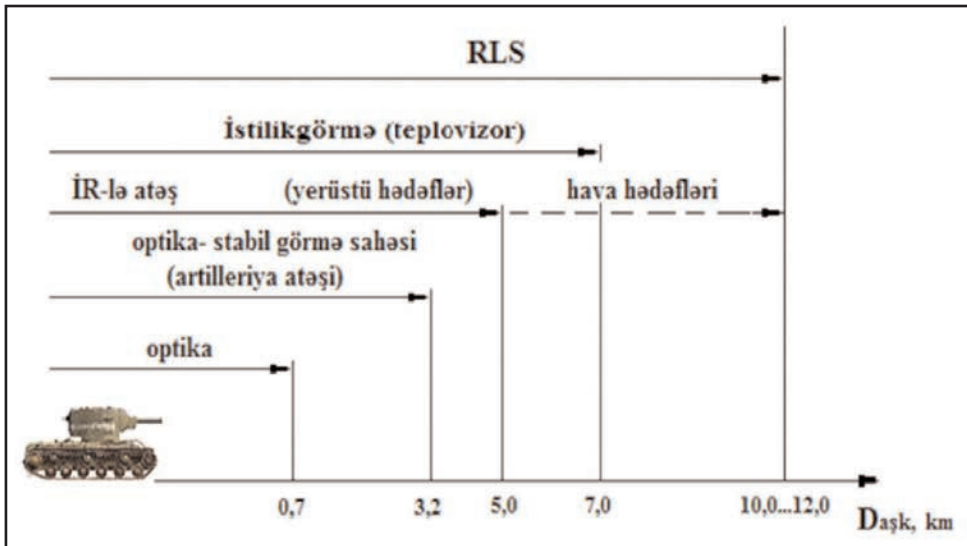
Zirehli tank silahları, formalaşdırma miqyasından asılı olmayaraq, quru qoşunlarının ümumi təyinatlı qüvvələrinin döyüş imkanlarının əsasını təşkil edir [3. 4]. Zirehli texnikanın inkişafının hazırkı mərhələsində atəş dəqiqliyi, onun intensivliyi və mərmilərin gücü müasir tələblərə əsasən cavab verir. Lakin hədəfləri məhvetmə baxımından çöl döyüşlərinin əsas problemi onların aşkar edilməsidir. Müasir zirehli tank texnikası əsasən **optik aşkaretmə** və **istilikgörmə (teplovizor)** cihazları ilə təchiz edilmişdir. Lakin indiki şəraitdə bu kifayət deyildir.

Zirehli tank texnikasının (ZTT) əsas xüsusiyyəti atəş gücünün, qorunma qabiliyyətinin və hərəkətliliyin rəşional uyğunlaşdırılmasıdır. Bu da öz silahından istifadə üçün zirehli tank texnikasına tipik hədəflərin vaxtında aşkarlanması, onların xüsusiyyətlərinin və dislokasiya yerinin müəyyən edilməsi üzrə yeni prinsiplial imkanlar yaradır [3.4].

Zirehli texnika obyektlərinin müasir inkişaf mərhələsi yerüstü hədəflərin optik və infraqırmızı cihazların köməyi ilə aşkar edilməsi, uzaqlığı və müvafiq silahın atəş uzaqlığı arasındakı uyğunsuzluqla xarakterizə olunur. Belə ki, tanklar üçün (məsafəölçəndən istifadə etməklə) çapaltı zirehdələn mərmimin atəş uzaqlığı 3000 m-dən artıq, lülədən atılan idarə edilən raketlə (İR) atəş uzaqlığı isə 5000 m-dir (şəkil 1) [5]. Hədəflərin vizual aşkaretmə uzaqlığı 2000-2500 metrədən artıq deyildir. Radiolokasiya stansiyası öz növbəsində 10-12 km-dək məsafədə olan hədəfləri aşkar etməyə imkan verir, lakin bu yerüstü hədəflərə şamil olunmur [5].

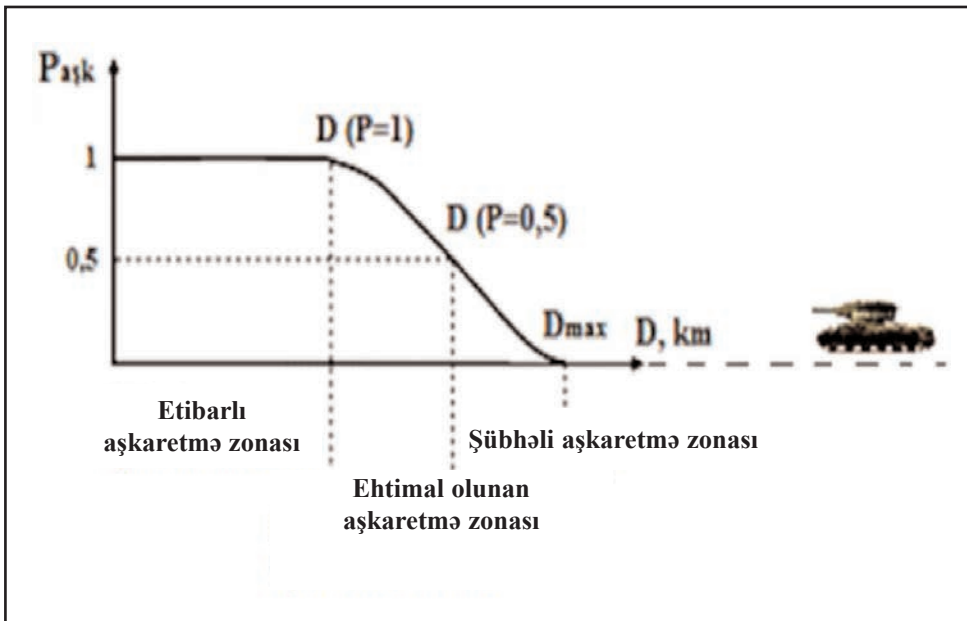

AKTUAL MÖVZU

ŞƏKİL 1.

Hədəflərin effektiv aşkaretmə uzaqlığının 5000 m-dək artırılması aşkaretmə vaxtının əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə nəticələnir ki, bu da qarşı tərəfin kəşfiyyatının daha effektiv vasitələr tətbiq etməsi şəraitində operativ silah tətbiq etməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə ZTT obyektini silah tətbiq edəndə qədər özü hədəfə çevrilir və atəşə məruz qalır.

ŞƏKİL 2. OBYEKTİN AŞKARETMƏ EHTİMALININ MƏSAFƏDƏN ASILILIQ DİAQRAMI

Beləliklə, hədəflərin aşkaretmə uzaqlığının artması, aşkaretmə uzaqlığı və effektiv atəş uzaqlığı arasında ziddiyyəti üzə çıxarmış olur. Bu, silahların və ilk növbədə hədəflərin kəşfiyyatının təkmilləşdirilməsi zərurətinə gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, qoşunların fəaliyyətinin gizliliyinin fasiləsiz artması səbəbindən ən mühüm texniki problemlərdən biri döyüş meydanında hərəkətsiz hədəflərin vaxtlı-vaxtında aşkar edilməsidir (axtarışıdır). Bu halda hədəflərin yaratdığı dalğalar (səs dalğaları, hərəkət, istilik enerjisi, optik təzadlar və s.) onların aşkar edilməsi və məhv edilməsi üçün zəmin yaradır [1,2].

Müasir şəraitdə mikroelektronika, optoelektronika, radiotexnika və kompüter texnikası bazasında yaradılmış sərrast silahlar peyk sistemlərindən istifadə etməklə effektiv informasiya təminatı sayəsində hədəfi dəqiqliklə görmə, avtomatik tanıma və yüksək ehtimalla vurma qabiliyyətinə malikdir.

Hədəflərin kəşfiyyat cihazları, qurulmasının fiziki prinsipləri nəzərə alınmaqla onlar optik, optik-elektron, radioelektron, radioistilik, hidroakustik, akustik, kimyəvi, radiasiya, seysmik, maqnitometrik kəşfiyyata və kompüter kəşfiyyatına bölünürlər [1,2].

Yerüstü kəşfiyyat bir qayda olaraq, adi gözlə, optik və infraqırmızı vasitələrdən istifadə etməklə, fotoşəkil çəkməklə, radiolokasiya və səsölçən stansiyalarla yaxın məsafələrdə aparılır [6]. Hava kəşfiyyatı helikopterlərdən, pilotsuz uçuş aparatlarından adətən, alçaq hündürlüklərdən ancaq vizual müşahidə ilə, təyyarələrdən isə radiolokasiya stansiyalarının və infraqırmızı vasitələrin köməkliyi ilə vizual müşahidə və fotoşəkil çəkməklə aparılır [7].

Hədəflərin maskalanmasına baxmayaraq, onların statik (sabit) və ya dinamik vəziyyəti aşkaretmənin əsas faktoru olaraq qalır. Hərəkətli və az hərəkətli hədəflər hərəkətsiz hədəflərlə müqayisədə daha asan aşkar edilir. Hətta belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, hədəf hərəkətə başlamamışdan əvvəl, akustik və istilik şüalanması kimi demaskalanma xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, onu aşkar etmək çox problemlidir.

Yerüstü hədəflərin aşkar edilməsinin fiziki metodlarından biri hal-hazırda tam həcmdə istifadə edilməyən akustik metod sayılır.

Hava məkanında kəşfiyyat obyektlərindən yayılan infrasəs, səs və ultrasəs diapazonlarının akustik siqnallarının qəbulu və analizi yolu ilə informasiya alan akustik kəşfiyyat sistemləri XX əsrin ortalarında tətbiq edilmiş və hava hədəfləri haqqında xəbərdarlıq məqsədilə istifadə olunmuşdur [5]. Radiolokasiya texnikasının inkişafı və radiolokasiya stansiyalarının yaradılması ilə hava hədəflərinin akustik kəşfiyyatı sistemlərinə maraq tədricən azalmışdır.

Yerüstü hədəflərin akustik kəşfiyyatının həyata keçirilməsi üçün cihazlardan başqa, hədəflər tərəfindən generasiya edilən (yaradılan) akustik sahələrin

xüsusiyyətləri barədə məlumatları da əldə etmək lazımdır. Bu məlumatlar hədəfləri tanımaq və sonradan optik təsvir cihazları vasitəsilə dar zolaqda aşkarlamaq üçün istifadə edilir [8].

Hərəkət edən hədəflərin aşkarlanması problem yaratmır. Lakin hərəkətsiz hədəflərin gündüz vaxtı aşkar edilməsi problemlidir. Bu zaman hərəkətsiz hədəflər üçün mühərrikin (güc qurğusunun) qoşulu (lülə sistemlərinin doldurulması mexanizmlərinin işini, onların tuşlanması, qülləni döndərmə mexanizmlərinin, radiostansiyaların işini təmin etmək məqsədilə) və ya qeyri-işlək vəziyyətdə olması xarakterikdir.

Buna görə də, hərəkətsiz hədəflərin vaxtında aşkarlanması problemini, işləyən avadanlıqdan səs dalğalarının aşkar edilməsinin akustik prinsipini ərazinin skanərlənməsi nəticəsində alınmış rəqəmsal təsvirlərin optik filtrasiyasını, tətbiqi yolla həll etmək lazımdır.

Yerüstü hədəflərin aşkar edilməsinin kompleks sistemi hədəfləri aşkaretmə sahəsinin kiçilməsinə, aşkaretmə vaxtının azalmasına və aşkaretmə uzaqlığının artmasına imkan yaradır. Bu məqsədlə mühərriki işləyən obyektin aşkar edilib tanınması üçün ilk növbədə aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

- akustik əlamətlərinə görə tipik yerüstü hədəflərin identifikasiya edilməsi;
- qurulmuş vericilərin (datçiklərin) köməkliyi ilə akustik kəşfiyyat.

Kəşfiyyat sisteminin akustik modulunun əsas elementlərindən biri yerüstü tipik hədəflərin aşkar edilməsi, tanınması və sonrakı identifikasiyasının əsas problemlidir. Məsələsini həll etməyə imkan verən, akustik hədəf portretlərini özündə cəmləyən informasiya bloku olmalıdır. Səsölçən cihazlardan istifadə etməklə, eksperimental olaraq, müxtəlif döyüş maşınlarının və texnika obyektlərinin akustik portretləri müəyyən edilir. Bu məlumatlar (akustik portretlər) zirehli texnika obyektlərində istifadə edilə bilən akustik kəşfiyyat sistemi işinin əsasını təşkil etməlidir [9].

Obyektlərin aşkarlanması üçün istifadə edilən pelenqləmə (müəyyənətmə) qurğusuna qoyulan əsas tələblər altı parametrdən ibarətdir: istiqamətin dəqiq müəyyən edilməsi, sistemin iş vaxtı, qeydə alınan siqnalların uzunluğu (müddəti) və intensivliyi, qabarit xüsusiyyətləri, müxtəlif təyinatlı platformalarda yerləşmə imkanı, dəyər göstəriciləri. Bu baxımdan atmosferdə akustik siqnalların pelenqlənməsi üçün ən optimal metod faza metodudur. Faza metodu nisbətən kiçik – 1-1.5 metrə bərabər bazada olan, kifayət qədər asan reallaşan, olduqca dəqiq pelenqlənməni təmin edən, impuls və uzun siqnalları qeydə almağa imkan yaradır. Faza metodunu reallaşdıran qurğunun iş vaxtı qəbul edilən siqnalın emalı sistemlərinin tez işləmə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur [10].

Beləliklə, akustik (səs) obyektlərin qeydə alınması qurğusunun struktur sxemi dörd blokdən ibarət olacaqdır:

- qüllədə yerləşən anten bloku;
- bir akustik bazanın iki mikrofonu arasında gələn akustik siqnalların faza fərqlərinin ölçülməsini təmin edən faza ölçən blok;
- akustik hədəf istiqamətində qüllənin döndürülməsi üçün səs mənbəyinə istiqamətin təyin edilməsi, onun identifikasiyası və idarəetmə siqnallarının verilməsini həyata keçirən siqnalların emalı, idarəetmə və indikasiya bloku;
- yuxarıda göstərilən üç blokun işini təmin edən qida bloku.

Zirehli texnikada qurulan akustik (səs) obyektləri qeydəalma qurğusuna olan əsas texniki tələblər aşağıdakılardır:

- pelenqləmə dəqiqliyi 2-dən 12 dərəcəyədək;
- yalnız qeydəalma, identifikasiya və indikasiya üzrə zəruri vaxt – 1 saniyə, topun akustik hədəf istiqamətində tuşlanması ilə – 3 saniyəyədək;
- müvafiq səs-küy (akustika) şəraitində (fon səviyyəsi 2×10^{-5} Pa) qeydə alınan $0,5 \times 10^{-5}$ Pa səviyyəsində siqnalların minimal uzunluğu (müddəti) 0,1 saniyəyədək.

Sistem, üzərində artilleriya silahları olan hərəkətli (səyyar) və stasionar platformalarda yerləşdirilməlidir [10].

NƏTİCƏ

Obyektlərin aşkarlanmasının əsaslarını müəyyənləşdirən nəzəri və praktiki məsələlərin nəzərdən keçirilməsi və akustik sahə üzrə bəzi tədqiqat işlərinin elmi nəticələri göstərir ki, müasir zirehli texnikalardan istifadə yolu ilə obyektlərin aşkar edilməsinə imkan yaradan əlavə nəzəri və eksperimental tədqiqatların aparılması, bu sahədə proqram təminatının yaradılması məsələsi hələ də aktual olaraq qalır. Belə işlərin aparılması zirehli texnikada və artilleriya qurğularında verilmiş uzaqlıqda düşmən hədəflərini aşkar etmək üçün bort cihazlarının yaradılmasına imkan verəcəkdir. Baxılan məsələ çərçivəsində obyektlərin aşkar edilməsi prinsipləri müasir ümumqoşun döyüşünün digər sahələrində, məsələn, hündürlük və ya təpələr arxasında yerləşən və görünməyən düşmən obyektlərinin hərəkətini qeydə almaq və müvafiq tədbirlər görmək üçün istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Меньшаков Ю.К. Основы защиты от технических разведок. Москва, Изд-во МГТУ им. Н.Э.Баумана, 2011
2. Зайцев А.П., Шелупанов А.А. Технические средства и методы

- защиты информации. Москва, «Издательство Машиностроение», 2009
3. Nəşimov E.Q., Talıbov Y.B. Zirehli döyüş texnikasının inkişaf istiqamətləri. Hərbi bilik, №3, 2004
 4. Nəşimov E.Q. Zirehli texnikanın inkişaf problemləri. Hərbi bilik, №1, 2007
 5. Бирюков И.Ю. Акустическая компонента разведки наземных целей. Проблемы и решения. Сборник научных трудов. Севастополь, Вып. № 3, 2013
 6. Бекетов А.А., Белоконь А.П., Чермашенцев С.Г. Маскировка действий подразделений СВ. Москва, Во-ен. изд., 1976
 7. Матусевич А.Н. Советские беспилотные самолеты-разведчики первого поколения. Москва, 2002
 8. Грінченко В.Т., Вовк І.В., Мацапура В.Т. Основи акустики. Наукова думка, 2007
 9. Анипко О.Б., Бирюков И.Ю., Бусяк Ю.М. Звуковые портреты объектов бронетехники для обнаружения и распознавания целей. Интегрированные технологии и энергосбережение. Вып. №3, 2011
 10. Анипко, О.Б. Физические принципы разработки и создания комплексной оптико-акустической подсистемы обнаружения наземных целей объектами бронетехники. Интегрированные технологии и энергосбережение.

MÜASİR QLOBAL TƏHDİDLƏR VƏ XƏZƏR DƏNİZİNİN TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Kapitan-leytenant Ruslan HƏŞİMOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: Xəzər dənizi, təhlükəsizlik, sərhəd gölü, neft və qaz mənbələri, ekoloji problemlər, hərbi dəniz qüvvələri, narkotik maddələrin daşınması, qeyri-qanuni balıqçılıq, Xəzər dənizinin statusu.

Ключевые слова: Каспийское море, безопасность, пограничное озеро, нефтяные и газовые источники, экологические проблемы, военноморские силы, перевозка наркотических веществ, браконьерство, статус Каспийского моря.

Keywords: Caspian Sea, security, coastal lake, oil and gas resources, ecological problems, naval forces, drug smuggling, illegal fishing, status of the Caspian Sea.

e-mail: Admiral 2008@hotmail.co.uk

Dünya coğrafiyasında mövcud olan azsaylı sərhəd gölləri arasında Xəzər özünün unikalığı ilə seçilir. Qədim dövrlərdən bu günə qədər Xəzər dənizi diqqət mərkəzində olmuş, onun coğrafiyası, siyasi və iqtisadi xüsusiyyətləri geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Xəzərlə bağlı təhlükəsizlik məsələlərinin həllinə və qlobal təhdidlərin qarşısının alınmasına yönələn səylərin artmasına baxmayaraq, bu sahədə narahatlıq doğuran kifayət qədər problem qalmaqda davam edir ki, bu da müraciət olunan mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının olması, yeni istismara verilən neft və qaz yataqlarının sayının getdikcə artması, enerji daşıyıcılarının dünya bazarına təhlükəsiz nəqlinin təmin olunması, Avropanı Qafqaz və Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən nəqliyyat dəhlizlərinin və Volqa-Xəzər su yolunun burada kəşiməsi Xəzərin və ətraf ölkələrin, xüsusilə də Azərbaycanın əhəmiyyətini son dərəcə artırmışdır. Regionda gedən proseslər onu göstərir ki, bölgədə üstünlük uğrunda mübarizə aparən iri dövlətlərin rəqabəti qlobal təhdidlərin aradan qaldırılmasına və təhlükəsizlik məsələlərinin həlli istiqamətində müsbət addımların atılmasına mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, sahiləyən ölkələrin Xəzər hövzəsində təhlükəsizlik mühitinin yaradılması istiqamətindəki fəaliyyəti diqqəti cəlb edir, mövcud təhdidlərin yaranma səbəblərini və onla-

AKTUAL MÖVZU

rın aradan qaldırılması yollarını araşdırmağı vacib məsələ kimi ortaya çıxarır. Xəzər dənizi hövzəsinə aid olan müasir qlobal təhdidlər sırasına ekoloji balansın pozulması, region dövlətləri tərəfindən hərbi dəniz qüvvələrinin durmadan inkişaf etdirilməsi, narkotik maddələrin qeyri-qanuni nəqli, qeyri-qanuni balıqçılıq, qaçaqmalçılıq və s. aiddir.

Hal-hazırda Xəzər dənizinin ekoloji problemləri beynəlxalq səviyyədə müzakirə obyektinə çevrilmiş və onların həlli istiqamətində müxtəlif xarakterli tədbirlər həyata keçirilir. Hələ Sovet İttifaqının mövcud olduğu vaxtlarda neft və neft məhsulları istehsalçısı olan Azərbaycan Respublikası ekoloji problemlərin təsirinə daha çox məruz qalmış, ilk növbədə, Abşeronun sahil əraziləri xeyli çirklənmiş, neft yataqları ətrafında yüzlərlə neft gölməçəsi yaranmışdı. Eyni zamanda, Abşerondakı bir çox təbii göllər tullantı sularla doldurularaq yararsız vəziyyətə salınmışdı. Neft tullantıları bir tərəfdən torpaqları eroziyaya uğratmış, digər tərəfdən isə sahilboyu dəniz dibi, xüsusilə də Bakı buxtası ekoloji baxımdan çox problemləli bir zonaya çevrilmişdi. Müasir dövrdə neft-qaz hasilatı, sovet dövründən fərqli olaraq daha müasir, ətraf mühitə təsir baxımından daha həssas texnologiya və üsullarla həyata keçirilir. Öz növbəsində, Azərbaycan hökuməti keçmişdən bizə miras qalan ekoloji problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində nəzərəcərpacaq tədbirlər reallaşdırır.

Qazaxıstanın sahil ərazilərindəki neft yataqlarında böyük həcmdə kükürd vardır. Bu isə ekoloji baxımdan çox təhlükəlidir və istehsal prosesində hər hansı kiçik qəza böyük fəsadlar yarada bilər. Bu mənada, 1989-cu ildə Tengiz yatağında baş vermiş qəzayı misal göstərmək olar. Aktau şəhərində yerləşən atom-elektrik stansiyasının radioaktiv tullantıları Koşkar-Ata məntəqəsində toplanmış və sahil bölgəsi üçün təhlükə yaratmışdır. Digər təhlükə zonası Tengiz qaz emalı zavodu yaxınlığındadır. Burada qaz emalından sonra əmələ gələn kükürd tullantı kimi açıq havada boşaldılır. Bu isə Xəzər dənizinin canlı aləminə öz mənfi təsirini göstərir. Xəzərin Qazaxıstana aid neft-qaz hasil olunan sahələrində radiasiya səviyyəsinin normadan artıq olması da narahatlıq yaradır.

Əvvəllər Türkmənistan tərəfindən neft tullantılarının Saymonov körfəzinə axıtılması Xəzər dənizi akvatoriyasının ekoloji vəziyyətinə narahatlıq doğuracaq səviyyədə təsir göstərirdisə, hal-hazırda Okərəm və Çələkən neftdoldurma limanları meydana çıxmışdır. Bu sahədə, Qaraboğazqol körfəzinin ekoloji problemlərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Xəzər dənizinin Rusiya sektorunda da radioaktiv çirklənmənin normadan çox olması müşahidə edilir ki, bu da öz növbəsində Xəzərin fauna və florasına mənfi təsir göstərir. Volqa çayı vasitəsilə sənaye tullantılarının Xəzərə axıtılması da ekoloji mühitə təsir edən əsas amillərdən biri hesab edilir. Dənizin

məhz bu hissəsində canlı aləm məhv olmaq üzrədir və ekosistemdə neqativ dəyişikliklər davam edir.

Xəzər dənizinin cənubunda İranın neft kəşfiyyatı işlərinə başlaması müəyyən risklər meydana çıxarır. Unutmaq olmaz ki, Xəzər hövzəsində yerləşən İran uranın zənginləşdirilməsi ilə məşğuldur və ciddi ekoloji fəsadları ola biləcək bu iş dünya ölkələri tərəfindən qınaq obyektinə çevrilmişdir [1].

Xəzər dənizində müxtəlif ölkələrə aid hərbi dəniz qüvvələrinin yaradılması, onların gücləndirilməsi, inkişafı, regional təhlükəsizliyi risk qarşısında qoyan təhdidlər sırasında özünəməxsus yer tutur. Rus çarı IV İvanın hələ 1552-ci ildə Qazan, 1556-cı ildə isə Həştərxan xanlıqlarını zəbt etməsi, 1772-ci ilin noyabr ayında I Pyotrun Həştərxan hərbi limanının tikintisi barədə əmr verməsi rusların Xəzər sularında hegemonluq etmək iddialarından xəbər verirdi. Bunun davamı olaraq, 1667-ci il noyabrın 14-də rus çarı Aleksey Mixayloviçin sərəncamı ilə Xəzərdə ilk rus hərbi gəmisi olan “**Oryol**” suya buraxılmışdı [2].

Rusların Xəzərdəki hərbi fəallığı Azərbaycanın şimal hissəsinin işğal prosesində mühüm amillərdən birinə çevrilmişdi. Rus və sovet donanmaları sonrakı dövrlərdə də Xəzər dənizində əsas hərbi qüvvə olmuş və bu üstünlüyü saxlamaq istəyi müasir Rusiya siyasətində də müşahidə olunur. Xəzər dənizində güc nümayiş etdirilməsi, 2002-ci ildə Rusiya Federasiyasının prezidenti V. Putinin bölgəni ziyarət etməsi və ardınca burada Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstan hərbi gəmilərinin iştirakı ilə irimiqyaslı təlimlərin keçirilməsi bunu bir daha təsdiq edir [3]. Sonrakı dövrdə Rusiya Federasiyası Xəzər dənizindəki hərbi dəniz donanmasının gəmilərini müasir tələblərə cavab verən, müxtəlif təyinatlı yeni gəmilərlə əvəz etməyə başladı. 2005-ci ildə “**Tatarıstan**” raket gəmisi Xəzər donanmasına daxil edildi. Bu gəmi təsir məsafəsi 280 km olan “**Uran**” kompleksli **X-35 Y** raketləri ilə təchiz edilmişdir. 2012-ci ildə 11661 K layihəli, stels texnologiyalı “**Dağıstan**” raket gəmisi universal raketlərlə təchiz olunaraq xidmətə daxil edildi. 2011-2020-ci illərin perspektiv inkişaf planına uyğun olaraq, 21630 layihəli “**Volqadonsk**” kiçik artilleriya gəmisi Xəzər sularına buraxıldı. 2020-ci ilə qədər 12-14 yeni sistemli gəmilərin hövzəyə daxil edilməsi planlaşdırılır [4].

Xəzər dənizində güclü hərbi donanma yaratmaq İranın da planlarına daxildir. Hələ XVIII əsrdə türk əsilli Nadir şah bu sahədə fəallıq göstərmiş, ingilis mühəndisi Elton Conun köməkliyi ilə bir neçə hərbi gəminin inşasına nail olmuş və onlardan birincisi 1742-ci ildə Xəzər sularına buraxılmışdı [2. 31-35]. Sonrakı əsrlərdə Rusiyanın Xəzərdə güclənməsi İranın bu sahədəki imkanlarını məhdudlaşdırmışdı.

SSRİ süquta uğradıqdan sonra İranın Xəzərdəki hərbi-siyasi fəaliyyətində yenidən canlanma müşahidə olunur. Bəzən bu fəaliyyət dövlətlərarası prob-

lemlər yarada biləcək hərəkətlərlə müşayiət olunur. Məsələn, 2001-ci il iyulun 23-də İran İslam Respublikasının Xəzər dənizindəki hərbi gəmisi Azərbaycan Respublikasının ərazi sularına girərək Azərbaycan bayrağı altında üzən **“Geofizik-3”** gəmisini bu rayondan çıxmağa məcbur etmişdi. Daha sonra, İran İslam Respublikasının hərbi hava qüvvələrinə məxsus hərbi təyyarələr Azərbaycana məxsus elmi-araşdırma gəmiləri üzərində bir neçə uçuş həyata keçirmiş, bu da ölkəmizdə böyük narahatlığa səbəb olmuşdu. Bundan başqa, 2004-cü il sentyabr ayının 29-da İran İslam Respublikasının Xəzər dənizində irimiqyaslı təlimlər keçirməsi, buradakı gəmi və katerlərini yeniləməkdə davam etməsi cavabsız qalan bir sıra suallar doğurur. 2012-2013-cü illərdə 75 milyon dollara başa gəlmiş **“Jamaran-2”** eskadra minadaşıyan gəmisini Ənzəli yaxınlığında Xəzər sularına buraxan İran, növbəti illərdə **“Jamaran-3”** və **“Jamaran-4”** gəmilərini də bu sıraya daxil etməyi planlaşdırır. İstismara verilən gəmidə helikopter meydançası, **“yer-yer”** və **“yer-hava”** raketləri quraşdırılmışdır. Eyni zamanda, kifayət qədər raket katerləri də Xəzər sularına buraxılmışdır [5]. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dəniz sərhədlərimizin İran İslam Respublikasının hərbi gəmiləri tərəfindən pozulması halları dəfələrlə təkrar olunmasına baxmayaraq, ikitərəfli danışıqlar yolu ilə münasibətlərdə gərginliyin yaranmasının qarşısı alınmışdır.

Sovet imperiyasının parçalanması ilə Xəzərətrafi beş dövlət – Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, İran və Türkmənistan Xəzər hövzəsi və onun resurslarının bölüşdürülməsi istiqamətində müstəqil fikirlər səsləndirməyə başladılar. Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, türk mənşəli dövlətlərdən Azərbaycan və Qazaxıstanın fikirləri üst-üstə düşsə də, Türkmənistan müəyyən qədər fərqli mövqe tutmuşdu. Azərbaycana məxsus olan **“Kəpəz”** yatağı ilə bağlı Türkmənistanın yanlış mövqeyi bir müddət hər iki dövlət arasında soyuq münasibətlərin baş qaldırmasına şərait yaratmışdı. Türkmənistan prezidentinin yatağa **“Sərdar”** adı verməsi Azərbaycanda heç də yaxşı qarşılanmadı. Qeyd olunanlardan əlavə, Türkmənistan da Xəzərdə öz hərbi dəniz qüvvələrini yaratmağa başladı. Belə ki, 2002-ci ildən etibarən Türkmənistan onlarla patrul kateri almışdır. **“Kalkan-M”** və **“Qrif-T”** tipli patrul katerləri Ukraynadan, NTPB tipli katerlər (uzunluğu – 55.75 m) Türkiyədən, **“Point Cakson”** tipli patrul katerləri ABŞ, **“Sobol”** tipli patrul katerləri və **“Molniya”** tipli raket katerləri Rusiyadan alınmışdır. Bundan əlavə, 2003-cü ildə 7 ədəd patrul kateri İran tərəfindən müddətsiz olaraq Aşqabada icarəyə verilmişdir [6]. Xəzər hövzəsində Türkmənistan Respublikasının Hərbi Dəniz və Hərbi Hava Qüvvələrinin birgə təlimlərinin keçirilməsi, Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı Bakı və Aşqabadın ortaq məxrəcə gələ bilməmələri də diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Xəzər dənizi hövzəsində mövcud olan problemlərdən birini narkotik mad-

dələrin qeyri-qanuni nəqli və ticarəti təşkil edir. Xəzəryanı ölkələr bu problemlə bağlı saziş imzalamış, birgə mübarizə planları hazırlanmış və onların həyata keçirilməsi istiqamətində işlər davam edir. Narkotik maddələrin Əfqanıstan-Türkmənistan-Azərbaycan xətti ilə Qərbə nəqli dünya informasiya şəbəkələrində dəfələrlə vurğulanmışdır [7]. Qərbə nəql edilən narkotik maddələrin əsas marşrutlarından biri kimi Əfqanıstan-İran-Cənubi Qafqaz xətti göstərilir və onun illik dövriyyəsi 5 milyard dollara bərabərdir [8]. Azərbaycan Respublikası öz növbəsində narkotik maddələrin qarşısının alınması proqramına qoşulmuşdur. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Dövlət Gömrük və Sərhəd xidmətlərinin, Daxili İşlər Nazirliyinin birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilən çoxsaylı əməliyyatlar zamanı xeyli sayda narkotik maddə və narkotik maddə alverçiləri ələ keçirilmişdir.

Karbohidrogen ehtiyatları ilə yanaşı, Xəzər bitki və heyvanat aləmi ilə də zəngindir və dəniz bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözsüz ki, Xəzər dənizi özünün balıq ehtiyatları ilə də fərqlənir. Nərəkimilərin ovunun ildən-ilə azaldığını və dünya üzrə onun ovunun 95%-nin Xəzər dənizinin payına düşdüyünü nəzərə alsaq, onda bu nadir balıq növünün mühafizəsinin necə böyük əhəmiyyət daşıdığı aydın olar. Yalnız son on ildə nərəkimilərin ovu təxminən 10 dəfə azalmışdır. Bu azalma kilkə balıqlarında da özünü göstərir. Bu daha çox qeyri-qanuni balıq ovunun genişlənməsi ilə bağlıdır. Nərəkimilərin azalmasının digər səbəblərindən biri də, kifayət qədər qiymətli olan kürü istehsalına olan marağın artmasıdır. Qeyri-qanuni balıq ovunun geniş vüsət aldığı əsas bölgə Xəzərin şimalı, qismən az olan bölgə isə cənubudur. Rusiyaya aid olan hissədə nərəkimilərin 10 dəfə azalması müşahidə olunur. Burada hər il qanunsuz olaraq bir neçə min ton nərəkimilər ovlanır [1. 44-45]. Xəzərin fauna və florasını qorumaq məqsədilə xüsusi beynəlxalq konvensiya (CITES) imzalanmışdır. 2004-cü ildə qara kürünün ölkəmizə ayrılan kvotasının 9 tona qaldırılması Azərbaycanın Xəzərin bioresurslarına hörmətlə yanaşmasının və bu məsələdə əməkdaşlığa hazır olmasının bariz nümunəsidir. CITES-ə əsasən, hər il ovlanan nərəkimilərin 70%-i qeyri-qanuni ovlama kimi qiymətləndirilir.

Xəzər bölgəsində iqtisadi inkişafın və siyasi gərginliyin artması regionda terror aktlarının törədilməsi ehtimallarını da artırır. Antiterror əməliyyatlarının planlaşdırılması və onların həyata keçirilməsi üzrə Xəzəryanı ölkələr bir sıra müqavilə və sazişlər imzalamışlar. Bu məsələnin diqqətdən kənar qalması gələcəkdə bir sıra problemlərin meydana gəlməsi üçün zəmin yarada bilər. Azərbaycan hər il özünün müvafiq qurumları qarşısında bu məsələ ilə bağlı konkret tapşırıqlar qoyur, meydana gələ biləcək bütün problemlərin həlli yolunda addımlar atır, beynəlxalq təşkilatlarla təcrübə mübadiləsi aparır.

Qərb dövlətləri də regionda maraqlarını qorumaq, Xəzər bölgəsində global

AKTUAL MÖVZU

təhdid və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı problemləri həll etmək üçün səylərini artırır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-dan sonra dünyada ikinci enerji istehlakçısı sayılan Avropa İttifaqının (Aİ) proqnozlarına görə, təbii qazdan istifadə ilbəl artmaqda davam edir. Bu artım 2015-ci ildə 27.4%, 2020-ci ildə 28.8%, 2025-ci ildə 29.7% və 2030-cu ildə 30.1% təşkil edəcəkdir. Avropada təbii qazın daxili hasilatının getdikcə azalacağı proqnozlaşdırıldığına görə idxalın artacağı gözlənilir. 2015-2030-cu illərdə təbii qazın idxalına görə, Avropanın xaricdən asılılığının 70% olacağı proqnozlaşdırılır [9]. Rusiya-Ukrayna münaqişəsi, ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqdə apardığı hərbi əməliyyatlar, Aİ-nin yeni enerji mənbələrinə müraciət etməsinə səbəb olur, bu da Xəzər hövzəsini ön plana çıxarır. Enerji ehtiyatlarını Avropa bazarına çıxartmaq arzusunda olan Xəzəryanı ölkələrlə razılıqların əldə olunması, təhlükəsiz daşınmanın mümkünlüyü Aİ-nin bölgəyə olan marağını artırır. İstər qlobal təhdidlər, istərsə də təhlükəsizlik məsələləri baxımından respublikamızın tərəfdaşına çevrilən Aİ Azərbaycanın həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən tutduğu istiqaməti dəstəkləyir, mövcud problemlərin beynəlxalq səviyyədə həllini vacib sayır.

Azərbaycan mövcud qlobal təhdid və təhlükəsizlik məsələlərini daim nəzarətdə saxlamaqla yanaşı, öz hərbi dəniz qüvvələrində bir sıra islahatlar həyata keçirir. Bu gün hərbi dənizçi kadrlar Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi ilə yanaşı, dünyanın ən inkişaf etmiş, tarixdə öz hərbi dəniz qüdrəti ilə seçilmiş və daha yüksək standartlara malik Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığı, ABŞ, Fransa, Almaniya, İtaliya kimi ölkələrdə təhsil alır, ixtisaslaşma kursları keçir, NATO-nun bir sıra təlimlərində iştirak edirlər. Hərbi gəmilərdə modernləşdirmə işləri aparılmış və maddi-texniki bazanı gələcəkdə də gücləndirmək planlaşdırılır.

Ümummillî lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş siyasi xətt, onun 2002-ci il aprel ayının 24-də Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində keçirilən dövlət başçılarının zirvə görüşündə dediyi “Xəzər mehriban qonşuluq, əməkdaşlıq, dostluq, sülh və təhlükəsizlik dənizi olmalıdır”-fikri ilə daha da dəqiqləşdi [10]. Onun siyasi kursunun məharətli və bacarıqlı davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2007-ci il oktyabrın 16-da Tehranda Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşündəki çıxışında Xəzər dənizindən yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə olunmasını, hüquqi status çərçivəsində silahsızlaşdırma və təhlükəsizlik prinsiplərinin müəyyən edilməsini vacib saydığını bildirmiş, Xəzərin bioloji müxtəlifliyinin, təbii ehtiyatlarının istifadəsi və çoxaldılması məqsədilə ekoloji problemlərin həllində də əməkdaşlığın vacib olduğunu vurğulamış, Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş və qonşu olduğunu, bunun dəfələrlə nümayiş etdirildiyini və Bakının əsas siyasi xətti olduğunu demişdir.

Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2010-cu ildə qeyd etdiyi "Xəzər dostluq, əməkdaşlıq dənizidir. Əminəm ki, Xəzəryanı ölkələrin uğurlu inkişafı, eyni zamanda bu bölgədə əməkdaşlığın dərinləşməsinə xidmət göstərəcəkdir", – fikri region üçün yeni əməkdaşlıq qapılarının açılmasından xəbər verirdi. Məhz həmin ildə Xəzəryanı dövlətlərin başçılarından Bakıda keçirilən sammitində İlham Əliyevə öz dərin təşəkkürlərini bildirən ölkə rəhbərləri görüş ərzində Xəzər dənizi ilə bağlı bir sıra razılıqların əldə olunması haqqında çıxışlar etmiş, Xəzər dənizində qlobal təhdidlər və təhlükəsizlik məsələlərinin həllində əməkdaşlığın əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişdilər. Artıq region ölkələri də Azərbaycanın tutduğu mövqeyi dəstəkləyir, bu mövqeyin ən düzgün və real istiqamət olduğunu qəbul edirlər [11].

Beynəlxalq qurumları, təşkilatları, regiondakı ölkələri daim sülhə səs-ləyən, Xəzərdə dostluq və əməkdaşlığın hökm sürməsinə arzulayan Azərbaycan Xəzər hövzəsində sülhün, əməkdaşlığın və ədalətin bərpası üçün real addımlar atır.

NƏTİCƏ

Bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Xəzər hövzəsinin zəngin ehtiyatlara malik olması, onun region dövlətlərinin və regiondankənar bir sıra dövlətlərin maraq dairəsində olması, bu dövlətlərin hər birinin öz maraqlarından çıxış etməsi son nəticədə burada kifayət qədər problemin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, bu dövlətlər Xəzərlə bağlı təhdidlərin qarşısının alınmasının, təhlükəsizlik məsələlərinin həll edilməsinin vacib olduğunu da bəyan edirlər. Bu istiqamətdə danışıqlar davam edir, müəyyən razılıqlar əldə olunmuş, sənədlər imzalanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov Ç. Xəzər dənizinin və sahiləyən ərazilərin ekologiyası. Bakı, 2005
2. Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспийского моря (вопросы, теории и практики). 2007
3. Чеботарев А. Игра мускулами. «Красная звезда», 2005
4. Гусейнов Г. В состав Каспийской флотилии вошел новейший сторожевой-ракетный корабль. 28.11.2012. // www.1tv.ru/news/
5. Süleymanov R. İranda Xəzər donanması üçün nəzərdə tutulan ən böyük hərbi gəminin sınaqlarına başlanılıb. 28.07.2014.
6. Военно-морские силы Туркмении. 14.06.2011

AKTUAL MÖVZU

7. Jafarov T. Iran worries about drug traffic to Azerbaijan via its borders: Deputy police chief. 22.04.2009. // en.trend.az/azerbaijan

8. Ağayev R. Avropanın Xəzər dənizi hövzəsinin təbii qazına olan marağı. Dirçəliş, №147, 2010

9. Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Dirçəliş, №50, 2002

10. Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçıları mətbuata bəyanatlarla çıxış etmişlər. Dirçəliş, №151-152, 2010

РЕЗЮМЕ

О СОВРЕМЕННЫХ ГЛОБАЛЬНЫХ УГРОЗАХ И ВОПРОСАХ БЕЗОПАСНОСТИ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

Р. ГАШИМОВ

В статье анализируются экологические проблемы, на основе которых лежат неправильное использование природных ресурсов, усиление флотилий прибрежными государствами, рассматривается соглашения между прикаспийскими странами по поводу демилитаризации Каспия, вопросы о нелегальной перевозке наркотических веществ, браконьерстве. Кроме того, уделяется внимание к протекающим процессам в Прикаспийском регионе, особенно к вопросам безопасности.

SUMMARY

ABOUT MODERN GLOBAL DANGERS AND SECURITY ISSUES OF THE CASPIAN SEA

R. HASHIMOV

In the article have been analysed issues about the ecological problems arose in the result of incorrect usage of natural resources of the Caspian Sea, though Caspian-bordering countries came to a mutual agreement about disarming the Caspian Sea strengthening their Navy Forces, drugsmuggling, illegal fishing, terror acts those can occur in future. Apart from this, it has been focused on approaches from the side of Azerbaijan Republic due to flowing processes in the Caspian region, especially on the subjects about global dangers and security issues in the Caspian Sea.

TORPAQ PARTLAYIŞLARINDA İSTİFADƏ EDİLƏN MAYE PARTLAYICI MADDƏLƏR VƏ QARIŞIQLAR

Polkovnik-leytenant İlkin MƏHƏRRƏMOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: partlayıcı maddələr, enerji tutumlu sistemlər, xüsusi kimya, emulsiya partlayıcı maddələr, tank əleyhinə xəndək tələsi, maye partlayıcı maddə.

Ключевые слова: взрывчатые вещества, энергетически конденсированные системы, специальная химия, эмульсионные взрывчатые вещества, ловушка из противотанковых рвов, жидкие взрывчатые вещества.

Keywords: explosive substances materials, energetic condensed systems, special chemistry, emulsion explosive materials, antitank ditch trap, liquid explosives.

e-mail: Meherremov_Ilkin@box.az

Enerji tutumlu sistemlərin (ETS) hazırlanması texnologiyası və istehsalı məsələləri elm və texnologiyanın sahəsi olan xüsusi kimya tərəfindən öyrənilir. Bu sistemlərə şiddətli, təşəbbüsçü partlayıcı maddələr və qarışıqlar, möhkəm qarışıq və ballistitli raket yanacaqları, lüləli silahlar və yaxın döyüş silahları üçün ballistit, piroksilin və sferik tərkibli barıtlar, pirotexniki tərkiblər, vahid maye, raket və torpeda yanacaqları, xüsusi tərkiblər və komponentlər aiddir. [11]

Partlayıcı maddələr elə maddələrə və ya qarışıqlara deyilir ki, onun tərkibində yanıcı maddə və həmin maddənin (və ya qarışıqın) tam oksidləşməsi üçün kifayət edəcək qədər oksidləşdirici (oksigen) olsun.

Nüvə energetikasını nəzərə almasaq, hal-hazırda elə bir məşın, elə bir maddə yoxdur ki, partlayıcı maddələrlə eyni çəkiddə və eyni ölçülərdə olmaq şərtilə eyni qüvvədə enerji verə bilsin.

Partlayıcı maddələr qədim dövrlərdən kimyagərlər və loğmanlar tərəfindən müxtəlif növlərdə hazırlanır. Partlayıcı tərkiblərin ilk dəfə kim tərəfindən icad olunduğu bilinmir. Bir çox hallarda müxtəlif növ partlayıcıları hazırlamış keçmiş elm adamları, həmin maddələrin partlayıcı xassələrə sahib olduğunu çox gec başa düşürdülər. Çünki çox vaxt bu, partlayış baş verdikdən

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

sonra olurdu. Bu da öz növbəsində həmin şəxslərin şikəst qalması və ya həyatını itirməsi ilə nəticələnirdi. Prosesin qeydiyyatı aparılmır, sınaq və təcrübələr davam etdirilmirdi. Məsələn, yodlaşdırılmış azot qara rəngli tozdu, yodun ammiak məhlulu qarışması ilə yaranır. Yaş və nəm vəziyyətdə partlamır, amma quruduqdan sonra o qədər həssas olur ki, quş lələyinin toxunuşundan və ya fotoaparatin parlaq işığından belə dərhal partlayır [3.21].

Adi kömürü və ya ağacı belə kifayət qədər xırda əzdikdən sonra onu oksigenli mühitə yerləşdirməklə partlayıcı maddə kimi istifadə etmək olar. [1.58]

Orta əsrlərin qaranlığında boğulan Avropada partlayıcı maddələr düzəldən kimyagərlər bəzi hallarda “cadugər” damğası vurularaq edam edilirdi. Yuxarıda göstərilən və bəzi digər səbəblər üzündən, qədim dövrün kimyaçıları tərəfindən hazırlanmış bir çox partlayıcı tərkiblər haqqında məlumatlar çox azdır.

Çindən gətirilən ammonium-nitrat selitrası ilk dövrlərdə tətbiq edilən partlayıcı və yanıcı (“yunan odu” və s.) qarışıqların əsasını təşkil edirdi. Selitranın tərkibindəki oksigenin miqdarından o dövrün insanların xəbəri olmasa da, bu “Çin duzu”nun yanmanı təmin etməsi nəticəsində üzə çıxması təsdiqlənmişdir. Qədim dövr ərəb həkimləri tərəfindən “Çin duzu” mədə xəstəliklərinin müalicəsində də istifadə edilirdi.

1232-ci ildə monqol orduları tərəfindən mühasirəyə alınmış Kayfunfu şəhərinin müdafiəçiləri tərəfindən selitra və yanıcı maddə qarışığı dəmir qaba bağlanaraq qızdırılmış və qızma nəticəsində partlayış baş verməklə düşməne tələfat verilmişdir. Partlayışın səsi orta hesabla 55 km-dək məsafədən eşidilmişdir [1.7].

Partlayıcı maddələrin Avropaya gətirilməsi tarixi dəqiq bəlli olmasa da, bildirilir ki, 1241-ci ildə Liqnits ətrafında alman cəngavərləri və monqol ordusu arasında gedən vuruşda barıtdan istifadə edilmişdi. Bir sözlə, hər necə olsa da partlayıcı maddələrin bundan sonrakı inkişafı və tətbiq sahələrinin adı Avropa ilə bağlıdır [1.7].

Məsələn, indiki dövrə gəlib çatmış top haqqında təfsilatlı məlumat Freyburqda hazırlanmış və tarixi genişlənməsi 1376-cı ilə aiddir. Avropada barıtın hazırlanmasının yazılı resepti isə 1330-cu ilə təsadüf edilir [1.7].

Barıtın Avropada populyarlaşması ilə orta əsr döyüş ənənələri, taktika və döyüş anlayışı kökündən dəyişmişdir. Artıq möhtəşəm qalalar top güllələrinin, uşaq yaşlarından soyuq silahla döyüş təlimi almış iri cəngavərlərsə, müşketlərin qarşısında aciz qalmışdır. 1627-ci ildən etibarən isə barıt Veyndel tərəfindən maddən işlərində istifadə edilməyə başlanmışdır [1.7].

Partlayıcı maddələrin sənayedə tətbiq edilməsi bu maddələrin araşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün təkan rolunu oynamışdır.

Alfred Nobel və onun yaxınları (kiçik qardaşı və atası) tərəfindən partla-

yıcı maddələrin yeni növlərinin yaradılması və tətbiq üsullarının təkmilləşdirilməsi üzrə böyük əməli işlər görülmüşdür.

1847-ci ildə **Askanio Sobrero** tərəfindən Turin şəhərində nitroqliserin partlayıcı maddəsi icad edilmişdir [3.7]. Yalnız bundan 20 il sonra dahi İsveç alimi Alfred Nobelin uzaqgörənliyi, qətiyyəti, heç bir çətinlik və təhlükədən qorxmaması sayəsində nitroqliserinin kütləvi istehsalına nail olunmuşdur [3.8]. Bunun da nəticəsində indiki dövrdə istehsal olunan bir çox dinamitlər, plastik, jele, maye və emulsiya partlayıcı maddələrin əsası qoyulmuşdur.

Aşağıda onların bəzi xüsusiyyətləri barədə qısa məlumatlar verilir.

Nitroqliserin (C₃H₅N₃O₉) [3.119] (CHONO₂ (CH₂ONO₂)₂)

Bu maddə azot turşusunun qliserinə təsiri nəticəsində əldə edilir. Nəzəri olaraq, 100 q qliserin 205,4 q azot turşusu ilə qarışdırıldıqda 246,7 q nitroqliserin və 58,7 q su əmələ gəlir [3.25].

Fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri: şiddətli partlayıcı maddə – sudan 1,6 dəfə ağır olan yapışqanşəkilli şəffaf mayedir, zəhərlidir, spirtdə, efirdə və asetonda yaxşı həll olunur. Nitroqliserin özü də azot birləşmələri üçün yaxşı həlledici sayılır. Bu üsulla plastik və jelatin plastik partlayıcı maddələr hazırlanır.

Ərimə istiliyi +13°C, qaynama istiliyi +160°C-dir. Həssaslığına görə nitroqliserin tərkibli partlayıcı maddələrə və zərbə qarışıqlarına yaxındır. Partlayış istiliyi 1480 kkal/kq, xaric olan qazın həcmi 716 l/kq, adi şəraitdə detonasiya sürəti 2000 m/saatdır, 25 mm diametrlı polad boruda isə 8000-8500 m/saat olur. [4.34]

Partlayış anında molekulun parçalanması bu düstura uyğun baş verir:

Kənar təsirlərə qarşı çox həssas olması səbəbi ilə saf nitroqliserinin istifadə edilməsi məqsədəuyğun görünür. Digər maddələrlə qarışdırıldıqda kütləvi şəkildə həm hərbi məqsədlə, həm də xalq təsərrüfatında geniş istifadə edilir, tüstüsüz barıtın əsas elementidir. Təbabətdə yumşaldıcı vasitə kimi istifadə edilir.

Nitroqliserin qarışıqları (spirtlə və s.) ilə hazırlanmış hərbi təyinatlı bir sıra maye (emulsiya) partlayıcı maddələr vardır. Dinamitin icad edilməsinə qədər bir sıra dağ-mədən işlərində əsas partlayıcı maddə kimi istifadə edilmişdir.

Etilenqlikolun nitratlaşdırılması ilə çox güclü partlayıcı maddə – dinitro-etenqlikol əldə edilir ki, bu da özünün çox aşağı bərkimə istiliyi ilə nitroqliserin qarşısında böyük üstünlük qazanır [5.318].

Tetranitrometan C(NO₂)₄, birinci dəfə Şişkov tərəfindən 1861-ci ildə trinitrometanın nitratlaşdırılması ilə əldə edilmişdir. Bir sıra sənaye partlayıcı maddələrinin komponenti və raket yanacağının oksidləşdiricisi kimi tətbiq olunmuşdur.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri: şəffaf yağa bənzər, buxarlanmayan, sərt qoxulu mayedir. Üzvi həlledicilər qarışsa da, soyuq su ilə qarışmır, ancaq isti suda yavaş şəkildə hidrolizləşir (qarışır). Güclü oksidləşdirici və nitratlaşdırıcı vasitədir (qələvi mühidə), spirt və qələvilərlə trinitrometanin partlayıcı duzlarını yaradır:

Su məhlulunda qələvilər həddən çox olduqda parçalanır. Sıxlığı 1,64 q/sm³-dir. Ərimə istiliyi +14.2°C, zəif parçalanma ilə müşayiət olunan qaynama istiliyi +125.7°C, saf vəziyyətdə zəif partlayıcı maddədir (bundan sonra – PM), mexaniki təsirlərə qarşı həssaslığı zəifdir. Üzvi maddələrin əlavə edilməsi ilə həssaslığı və gücü dərhal artır. Tetranitrometanin nitrobenzolla olan stexiometrik – **stexiometriya** (yunan dilindən “**stoicheion**” – ilkin başlanğıc, element və “**meteo**” – ölçürəm) kimyəvi reaksiyaya girən maddələrin kütlələri arasındakı kəmiyyət nisbəti. Kimyəvi bərabərliklərin və formulaların hazırlanması qaydalarını əhatə edir, [2] qarışığının gücü və həssaslığı nitroqliserindən daha yüksəkdir [5.588-594].

Enerji xüsusiyyətləri: partlayış istiliyi 1,915 MJ/kq (diametri 21 mm olan polad boruda), detonasiya sürəti 6400 m/san. Partlayış məhsullarının həcmi 670 l/kq [5.588-594].

Trinitrometan, nitroform (CH(NO₂)₃). Asetilen və qatılaşdırılmış HNO₃-dən ibarətdir.

Fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri: tezəriyən rəngsiz kristallardır. Orqanik həlledicilərdə yaxşı həll olur. Dayanıqsızdır, zərbədən, detonasiyadan, sürətli isidilmədən partlayır. Lazımi nisbətdə su ilə qarışdırılmış məhlulu partlayış təhlükəlidir, zəhərli. Bu maddə (20-40%) etilen qlisol dinitrat (80-60%) ilə dinamitin tərkibini təşkil edir. Onun tərkibində yüksək miqdarda (18.5%) azot və lazım olduğundan daha yüksək nisbətdə oksigen atomları vardır. Bu səbəbdəndə azotun partlaması mərhələsində molekulun tərkibindəki karbon və hidrogen atomlarının da yanması baş verir. Ona görə də trinitrometanı ən güclü partlayıcılardan biri kimi xarakterizə edir. Detonasiya zamanı əmələ gələn qazlar otaq istiliyində öz həcmindən 1200 dəfə böyük həcmdə olur [5.565].

Emulsiya partlayıcı maddələr (EPM). Emulsiya PM-lər (emulitlər) bir qayda olaraq, oksidləşdirici qismində natrium-nitrat və ya kalsium-nitrat əlavə olunmuş ammonium-nitratla həddindən artıq doyuzdurulmuş həmcins qarışıqdır. Partlayış xassələrinin artırılması üçün şiddətli PM (heksogen) və ya azot (xlor) turşusu və üzvi aminlər (metilamin, etilendiamin nitratları və s.) əlavələri edilə bilər. Müxtəlif sintetik yağlar, dizel yanacağı, mum, parafin və

s., bəzən isə sintetik polimerlər və kauçuklar da yanacaq kimi istifadə edilir. Partlayış istiliyinin yüksəldilməsi üçün 15%-ə qədər alüminium qatılır. Hazır qarışıqın tərkibində suyun miqdarı 5-20%-dir [6.113].

Emulsiya partlayıcı maddələrinin üstün cəhətlərindən biri də odur ki, həmin tərkiblər bilavasitə doldurmadan qabaq hazırlana bilər. Bu da öz növbəsində klassik partlayıcı maddələrlə yaranan biləcək təhlükə faktorlarını minimuma endirir. Odur ki, bu məqsədlə xüsusi təchiz edilmiş, üzərində quraşdırma stansiyası qurulmuş avtomobil texnikasından istifadə edilir.

EPM emulsiyalarının strukturu təyinatından asılı olaraq 3600-4500 kJ/kq gücündə geniş enerji xassəli partlayıcı qarışıqlar hazırlamağa imkan verir. [7.113-117] Qarışıqın hazırlandığı müəyyən komponentlərin miqdarını artırmaq və ya azaltmaqla EPM-in bir sıra xüsusiyyətlərini tənzimləmək mümkündür. Bu sıraya onun sərtliyini, enerji dəyərini, detonasiya sürətini, fuqaslılığını, aktivləşmə müddətini (qarışıq hazırlandıqdan nə qədər sonra partlayıcı xüsusiyyətləri qazanmalıdır), aktiv olma müddətini (qarışıq hansı müddət üçün partlayış təhlükəli olmalıdır), istilik fərqlərinə dayanıqlığını və s. aid etmək olar. Bu da klassik partlayıcı maddələrin tətbiqi ilə müqayisə edilməyəcək qədər böyük üstünlüklər yaradır.

İstifadədə olan EPM qarışıqlarının son dərəcə müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların əsas növləri və komponentlərinin (su, oksidləşdiricilər, yanacaq və s.) nisbəti bir-birinə yaxındır. Əsas istismar xassələrini şərtləndirən fərqləri isə müxtəlif növ emulqatorların istifadəsi ilə əldə edilir. Ənənəvi olaraq, Rusiyada pentaeritrit və ya karbohidrogen zəncirinin uzunluğu C_{25} -ə qədər olan yağ turşuları ilə qliserin (poliqliserin) efirləri, qatqı maddəsi olaraq polimer quruluşları istifadə edilir [8.161-174].

Digər ölkələrdə aparılan araşdırmalarla müəyyən olunmuşdur ki, əgər onlara alkenil (poliizobutilen) kəhrəba (yantar) angidridlərinin kondensasiya məhsulları, ya da bunların yağ turşularının efir və poliatomlu spirtə hazırlanmış emulqatorlar qatılırsa, karbon əsaslı yanacaq mühitində oksidləşdirici su məhlullarının daha dayanıqlı emulsiyaları alınır [9]. Bu da öz növbəsində EPM-in maye, jelle, plastik, qranula və ya bərk formada hazırlanmasına şərait yaradır.

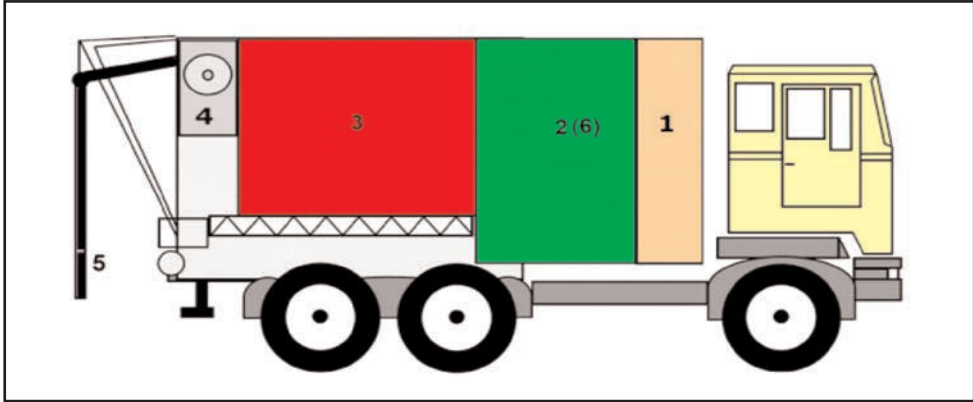
İnkişaf etmiş ölkələrdə dağ-mədən işlərinin icrası zamanı torpaq partlayışları üçün əsasən müasir EPM-lərə üstünlük verilir. Həmin ölkələrdə hərbi təyinatlı partlayıcı maddələrin də emulsiya tərkibli partlayıcılar istiqamətində inkişaf etdirilməsi tendensiyası nəzərə çarpmaqdadır.

Bu gün Ukrayna istehsalı olan “Era”, Rusiya istehsalı olan “Sibirit” tipli EPM-lər xalq təsərrüfatının və sənayenin müvafiq sahələrində geniş istifadə olunur. Həmin emulsiyalar zavoddan ayrı-ayrı komponentlər formasında xüsusi qarışdırıcı-doldurucu maşına (QDM) yüklənir (şəkil-1). QDM doldurma

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

məntəqəsinə qədər təhlükəsiz şəkildə hərəkət edir. Daha sonra, yəni bilavasitə doldurulacaq quyunun yanında xüsusi proqramla çalışan qarışdırma qurğusu işə salınır. Qarışdırılmaqla hazırlanan EPM qarışdırma qurğusundan birbaşa quyuya (şpura, boruya və s.) doldurulur (şəkil 2). Sonra təyin olunmuş müddət ərzində EPM-ə çevrilmə (aktivləşmə) prosesi başa çatır.

ŞƏKİL 1. UNİVERSAL QARIŞDIRICI-DOLDURUCU MAŞININ ÜMUMİ QURULUŞU (SMS K-8,7 VƏ UMS – 11 TİPLİ) [7.116]

1 – yanacaq yeri; 2 – SMS tipli maşında oksidləşdirici qarışıq üçün yer; 3 – ammiak selitrası qranullar üçün yer; 4 – alüminium, polimer matrisası, bərk raket yanacağı, PM və ya döyüş sursatlarından çıxarılmış PM; 5 – doldurma xortumu; 6 – UMS tipli maşında emulsiya və ya oksidləşdirici qarışıq üçün yer [7.116].

Maşın, doldurma obyektinə gəldikdə xüsusi proqramla konteynerdəki maddələri qarışdırır və onu öncədən hazırlanmış quyuya birbaşa (saxlamadan) vurur. Partlayıcı emulsiyanın tam hazır vəziyyətə gəlməsi artıq quyuda (boruda) baş verir.

ŞƏKİL 2. QARIŞDIRICI-DOLDURUCU MAŞINLA (QDM) PARTLAYIŞ ÜÇÜN HAZIRLANAN ŞPURUN EPM-LƏ DOLDURULMASI [10]

EPM təyin olunmuş quyuya və ya boruya doldurulduqdan sonra **klassik partlatma vasitələri və üsulları** ilə partladılır. Bu məqsədlə elektrik, od və ya kombinə edilmiş üsullar seçilə bilər.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının hərbi və mülki təyinatlı sənaye obyektlərinin böyük potensialını nəzərə alaraq, mühəndis işlərinin yerinə yetirməsini asanlaşdırmaq məqsədilə müasir partlayıcı maddə və emulsiyaların hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi və istehsalı üçün geniş imkanların və perspektivlərin olduğunu görürük.

Partlayış işlərinin düzgün planlanıb həyata keçirilməsi bu gün də hərbi cəhətdən öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Müasir partlayıcı qarışıqların, xüsusən mühəndis maneələrinin və bəzi istehkam qurğularının hazırlanmasında tətbiq edilməsi böyük üstünlüklər qazandırmışdır.

Nitroqliserin, tetranitrometan, trinitrometan kimi nisbətən klassik partlayıcı maddələrin müxtəlif qarışıqlarının maye formada istifadəsi partlayış gücü baxımından çox əlverişlidir. İstehsal, daşınma, saxlanma və doldurma prosesinin yüksək partlayış təhlükəliliyi, eləcə də bu maddələrin müxtəlif metallar və orqanik maddələrlə reaksiyaya girmə imkanları həmin maddələrin hərbi işində tətbiqini istisna etməsə də, prosesi çətinləşdirir. Zavod şəraitindən kənardan, xüsusən açıq ərazidə, müxtəlif iqlim şərtləri altında tətbiqinə əlavə risklər gətirir. Bunlar nəzərə alınaraq, son illərdə torpaq işlərində tətbiq edilmək üçün emulsiya partlayıcı maddələr (EPM) təkmilləşdirilmişdir.

EPM-lər inkişaf etmiş dövlətlərin tərcih etdiyi müasir partlayıcı maddələrdir. ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Rusiya Federasiyası kimi dövlətlər bu sənaye tipli enerji tutumlu sistemlərin (ETS) inkişafında öncül rol almışlar.

EPM-lərin Rusiya Federasiyasında sənaye istifadəsi 1998-ci il üçün 100 000 tondan az, 2010-cu il üçün isə 620 000 tondan çox olmuşdur [11]. Bu faktlarda EPM-lərə olan ehtiyacın və istehsal potensialının yüksək sürətlə artdığını, eyni zamanda klassik partlayıcı maddələri və qazma texnikalarını böyük ölçüdə əvəz etdiyini görürük.

Emulsiya partlayıcı maddələrin digər partlayıcı maddələrə qarşı üstünlüklərindən bəziləri bunlardır: istehsal prosesi əlçatmaz deyil, yüksək texnologiyalar tələb etmir, saxlamada, daşınmada, doldurmada daha təhlükəsizdir, həssaslığı və gücü, eləcə də aktivlik dövrü tənzimlənə bilər, ekoloji cəhətdən daha təmizdir, bilavasitə doldurma anında partlayıcı maddəyə çevrilməsini tən-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

zımləmə imkanı var, köhnə döyüş sursatlarının utilizasiyası zamanı əldə edilən partlayıcı maddələrdən, raket mühərriklərinin yanacağından və s. təkrar istifadə edilmə imkanı var, maye, jele və ya bərk olması tənzimləyə bilər, maye dəyəri klassik partlayıcı maddələrdən dəfələrlə ucuzdur.

ERPM-lər hərbi təyinatlı qazıntı işlərində, partlayış üsulu ilə qəfildən qurulan tank əleyhinə xəndək təhlələrinin, eləcə də tranşeylərin hazırlanmasında geniş tətbiq edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреев К.К. Взрыв и взрывчатые вещества. Москва, Воениздат, 1956
2. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. 2003
3. Phokion Naoum. Nitroglycerin und nitroglycerinsprengstoffe. (tərcümə B.Yu. Rozman) Москва, 1934
4. Urbanski T. Chemistry and Technology of Explosives. vol 1, Oxford, Pergamon Press, 1964
5. Справочник химика-21 /www.chem21.info saytı
6. Соснин В.А., Марков О.М., Сахипов Р.Х., Солодов Г.А. Изготовление эмульсионных промышленных взрывчатых веществ на конверсионных производствах. 1997
7. Шиман Л.Н, к. т. н., Устименко Е.Б., к. т. н., Подкаменная Л.И., Кириченко А.Л. Опыт применения бестротилового эмульсионного взрывчатого вещества марки “Эра” на взрывных работах при зарядании скважин механизированным способом с использованием смесительно-зарядных машин. Вестник КДПУ имени Михаила Остроградского. Выпуск 5/2007
8. Шехтер Ю.Н., Крейн С.Э., Тетерина Л.Н. Маслорастворимые поверхностно-активные вещества. Москва, Химия, 1978
9. 2. Патент РФ № 2048881.
10. Взрывчатые вещества, смесительно-зарядная и транспортно-доставочная техника. Научно-технический журнал, 2014
11. Михайлов Ю.М. Специальная химия как фактор инновационного развития экономики России. Москва, 2012

РЕЗЮМЕ

ЖИДКИЕ ВЗРЫВЧАТЫЕ ВЕЩЕСТВА И СМЕСИ ДЛЯ ПОДРЫВНЫХ РАБОТ В ГРУНТЕ И.МАГЕРРАМОВ

В статье с короткими примерами изложена информация об истории взрывчатых веществ, о классических жидких взрывчатых веществах и преимуществах современных эмульсионных взрывчатых веществ (ЭВВ), которые созданы с использованием передовых технологий.

SUMMARY

FLUID EXPLOSIVE SUBSTANCES AND MIXTURES USING FOR GROUND EXPLOSIONS I.MAHARRAMOV

In the article, it has been explained with short examples history of explosive materials, classical fluid propellants and advantages of using of modern emulsion explosive materials (EEM) for ground explosion works.

XARİCİ ORDULARDA

“VODEVİL” ROBOTU

Yaponiyada yüksək texnologiyalarla hazırlanan robotun hərbi məqsədlərlə istifadə ediləcəyi ehtimal olunur. Xarici görünüşünə görə robot 1 heyət üzvü olan döyüş maşınına xatırladacaq. Onun 4,5 tona yaxın çəkisi, 4 m-ə yaxın hündürlüyü olacaq. Robotu uclarında təkərlər olan 4 ayaq quraşdırılacağı söylenilir. Bundan başqa, onun bəzi versiyalarında su topu və kamuflyaj da olacaq. Robotu nəzarətdə saxlamaq üçün xüsusi proqram təminatı yaradılmışdır. Bu, adi smartfondan idarəetmə pultu kimi istifadəyə imkan yaradacaqdır.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

PARTLAYIŞ-TEXNİKİ ARAŞDIRMALARA MÜHƏNDİS QOŞUNLARI ZABİTLƏRİNİN EKSPERT QİSMİNDƏ CƏLB EDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Polkovnik-leytenant İlkin MƏHƏRRƏMOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: partlayıcı maddələr, partlayış qurğusu, ekspertiza, partlayış, istehkamçı, ekspert, ekspert rəyi.

Ключевые слова: взрывчатые вещества, взрывное устройство, экспертиза, взрыв, сапер, эксперт, экспертное решение.

Keywords: explosive substances materials, explosive device, appraisal by experts, explosion, sapper, expert, expert judgment.

e-mail: Meherremov_Ilkin@box.az

Qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, partlayıcı maddələrin tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilən cinayətlər, xüsusən də terror aktları, bütün dünya üzrə ciddi problem olaraq qalmaqdadır.

Bu gün elm və texnologiyanın inkişafı, ölkələr arasındakı şaxələnmiş və intensiv ticarət əlaqələri partlayıcı maddələrin əldə edilməsini və hazırlanmasını asanlaşdırmışdır. Xüsusən yaşadığımız regionda, yəni gərginlik ocaqlarına yaxın olmağımız, müəyyən qüvvələrin partlayıcı maddə və partlatma vasitələrini əldə etmə imkanlarını artırır.

Regiondakı hərbi münaqişələr partlayıcı maddələrin, qurğuların, silah və sursatın qısa müddətdə kənar şəxslərin əlinə düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Çoxsaylı nümunələrdən biri kimi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 25 oktyabr 1994-cü il tarixli 914 sayılı qərarından misal çəkmək olar: “1994-cü ilin əvvəlindən hal-hazırda kimi (1994-cü il oktyabr ayının 25-nə kimi-qeyd müəllifindir) müvafiq icazə olmadan saxlanılan xeyli odlu silah, döyüş sursatı və partlayıcı maddələr, o cümlədən 943 avtomat, 106 pulemyot, 227 tapança, 92 qumbaraatan, 16 “Qrad” qurğusu və s. hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən aşkar edilib götürülmüş, yaxud vətəndaşlar tərəfindən könüllü təhvil verilmişdir” [4].

Bundan əlavə, partlayış işinin hərbi xidmət dövründə və müəyyən qeyri-hərbi ixtisas sahibləri tərəfindən (dağ-mədən, tunel-tikinti və.s.) öyrənilməsi, eləcə də bu gün bəd niyyətli insanlar tərəfindən internet resurslarına yerləşdirilmiş çox sayda öyrədici vəsaitlərin sərbəst şəkildə əldə edilməsi imkanının

olması, partlayış törətmə bacarığına malik şəxslərin miqdarını təxmin etməyi çətinləşdirir. Ölkəmiz üçün bu rəqəm bir neçə on min nəfərdən ibarət ola bilər.

Keçmiş dövrlərdə (1990-cı illərə qədər) standart partlayıcı maddələrlə və partlayış qurğuları ilə törədilən partlayışların araşdırılması daha asan idi. İndiki dövrdə isə, kустar üsulla hazırlanan partlayıcı maddələrin və partlatma vasitələrinin, eləcə də onların kombinə yolu ilə istifadəsi PM-in və PQ-nin növünün müəyyən edilməsi işini çətinləşdirmişdir.

Bununla yanaşı, daha dəqiq ekspertiza aparılması, əldə edilmiş məlumatların düzgün işlənməsi sayəsində partlayıcı maddə və ya qurğunu hazırlanmış şəxsın (bundan sonra – minaçı) müəyyən edilməsi işi asanlaşır.

Bu gün NATO dövlətləri tərəfindən istifadə edilən mərkəzləşdirilmiş məlumat sistemi, minaçıların dünyanın istənilən bölgəsində, üzə çıxarılması imkanını artırır. Belə ki, hər partlayış hadisəsindən sonra toplanan bütün dəlillər müvafiq qaydada analiz edildikdən sonra alınan nəticələr (PM-in kimyəvi tərkibi, əl izləri, DNT analizi nəticələri, minaçının özünəməxsus üslubu və s.) mərkəzi məlumat bankında toplanılır. Bu da öz növbəsində sonrakı partlayış hadisələrinin və ya aşkarlanmış qurğuların analizi nəticəsində minaçının və ya minaçı qrupunun dəst-xəttini müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda əhalinin yoxlanması, hava limanlarındakı yoxlamalar və s. zamanı həmin şəxslərin müəyyənlişdirilməsinə şərait yaradır.

Ölkəmizin müharibə şəraitində olması hərbi qulluqçularımızın partlayıcı qurğularla təmasda olması ehtimalını yüksəldir, vaxtaşırı baş verən mina və digər sursatların partlaması hallarının dərindən araşdırılmasını və gələcəkdə belə halların qarşısının alınması üçün ətraflı öyrənilməsinə zəruri edir. Yuxarıda göstərilən qısa nümunələr öz növbəsində partlayış-texniki ekspertiza aparılmasının hərbi aspektinin nə qədər vacib olduğunu göstərir.

Tərkibində partlayıcı maddələr olan məmulatlar. Tətbiq sahəsindən və hazırlanma üsulundan asılı olaraq tərkibində PM olan məmulatlar aşağıdakı qruplara bölünür:

- sursatlar sənaye istehsalı olan hərbi təyinatlı məmulatlar;
- partlayış törədilməsi üçün hazırlanmış kустar üsulla hazırlanan partlayıcı qurğular;
- xüsusi məqsədli texnika məmulatları (səs, işıq və s. təsirli);
- sənaye istehsalı olan xalq təsərrüfatı və pirotexniki məmulatlar.

Tərkibində PM olan məmulatların partlayış izləri. Partlayışın izləri partladıcının brizant və termiki təsirləridir. Bundan əlavə, partladılan sursatın və ya PQ-nin konstruksiyasının səpələnən qəlpələrinin kənar cisimlərə dəyməsi nəticəsində yaranan qopuntuların yaratdığı zədələrdir. Partlayış zamanı fuqas amili nəticəsində hava-zərbə dalğasının törətdiyi izləri də buraya daxil etmək olar.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Partlayış-texniki ekspertiza – partlayış faktının və təsirlərinin, partlayış mexanizminin, PM atımının (atım-partlayış üçün ayrılmış PM) miqdarının, PQ-nin quruluşunun, işə düşmə prinsipinin və məhvetmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi üçün keçirilən ekspertiza növüdür [2].

Ali təhsili olan, müəyyən ekspertiza ixtisası üzrə müvafiq peşə hazırlığı keçmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ekspert ola bilər [6. Maddə -11].

Ekspertizalar Mərkəzin (Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi) ştatdan kənar mütəxəssislər tərəfindən də aparıla bilər. Bu cür mütəxəssislərin təyin edilməsi, onların tərkibinin və fəaliyyət qaydasının təsdiq olunması mərkəzin rəhbəri tərəfindən həyata keçirilir [5. Maddə-1.6].

Partlayış-texniki ekspertizanın obyektı göstərilənlərdir:

- partlayıcı maddələr (PM) və onların partlayış məhsulları;
- PM-i ehtiva edən məmulatlar və işə düşdükdən sonra onların qalıqları;
- PM-i ehtiva edən məmulatların (qurğuların) təsirinin izləri.

Partlayış-texniki araşdırmanın (ekspertizanın) aparılması bunları müəyyən etməyə imkan verir:

- partlayış hadisəsi baş vermiş yerdə partlayıcı maddə və partlayıcı qurğuların mövcudluğunu;
- partlayış faktının, onun episentri, partlayış mexanizmini;
- PQ-nin quruluşunu və işə düşmə prinsipini, məhvetmə xüsusiyyətlərini, istifadə edilmiş PM miqdarını;
- partlayış qalıqlarında və partladılmış PQ hissələrinin qalıqlarında, partlayış yerindən götürülmüş nümunələrdə PM qalıqlarının mikrohissəciklərinin olmasını;
- təqdim olunan maddənin PM-lərə aid olduğunu;
- PM-in növünü, hazırlanma üsulunu, adı və markasını, təyinatı üzrə tətbiq olunma sahəsini və əldəedilmə mənbəyini;
- PQ-nin quruluşu və iş prinsipi, fəaliyyət göstərən əsas funksional elementlərini, ştat sursatlarına və ya kустar üsulla hazırlanan pirotexniki və ya yamsılama vasitələrinə aid olmasını;
- PM və PQ-nin hazırlanması üsulunu;
- PM və PQ-ni hazırlamış minaçının peşəkarlığını və özünəməxsus xüsusi bilik səviyyəsini;
- PQ-nin yerləşdirilmə prinsipi və minaçının məkanda səmtləşmə məntiqini;
- PM və PQ ilə müəyyən manipulyasiyalar edildikdə qəfil partlama imkanlarının olmasını;
- işə düşmədən aşkar edildiyi halda PQ-nin işə düşməməsi səbəblərini və s [3].

Partlayış-texniki ekspertiza müvafiq mütəxəssislər qrupu tərəfindən aparılır. Ehtiyac yarandıqda bu qrupun fəaliyyətində iştirak etmək üçün silahlı qüvvələrdən istehkam mütəxəssisi də cəlb edilə bilər. Əsasən standart partlayıcı maddələrlə və partlayış qurğuları ilə işlədikləri üçün qeyri-standart vəziyyətlərdə baş vermiş partlayış hadisələrində onların mövzu üzrə yanlış rəy verməsi də istisna olunmur.

Araşdırma zamanı istehkamçı partlayış mütəxəssisləri yalnız PQ-lərin izlərinin aşkarlanması üçün deyil, eyni zamanda baxışda iştirak edən qrupun digər üzvlərinin də təhlükəsizliyi üçün faydalı olacaq. Xüsusən də PQ-ləri zərərsizləşdirmək üçün, olduğu yerində və ya poliqon şəraitində partladılması lazım gəlmiş barədə müstəntiqə tövsiyələr verə biləcək. Bundan əlavə, sənaye istehsalı olan döyüş sursatlarını, standart partlayıcı maddələri və partlatma vasitələrini, xüsusən də mühəndis sursatlarını dərhal tanıyıb müəyyənləşdirəcək. Bu da öz növbəsində keçirilən baxışın təhlükəsizliyini və keyfiyyətini artırmaqla bərabər, ekspertiza müddətini də qısaldacaq. Belə halda uzun-uzadı laboratoriya araşdırmalarına ehtiyac qalmayacaq. Amma yenə də nəzərə alınmalıdır ki, belə mütəxəssislər partlayışın fizikası və PM haqqında baza biliklərinə malik olmaqla sənayedə hazırlanmış PM və PQ-lər üzrə məhdudlaşan mühəndis sursatları və digər sursatlarla tanışdırlar onlar eyni zamanda düşmən tərəfindən yeni ixtira edilmiş və ya uzaq xarici ölkələrdə hazırlanmış, eləcə də kустar üsulla hazırlanan PM və PQ-lər quruluş xüsusiyyətləri və partlayışdan sonrakı qalıqlar haqqında geniş məlumata malik olmaya bilərlər, istintaq nöqtəyi-nəzərindən partlayış yerlərinə baxış keçirilməsi üzrə təcrübələri yoxdur, maddi dəlillərin aşkarlanması, qeydiyyatın aparılması və əldə edilməsi fənd və üsullarına kriminalist mütəxəssislər səviyyəsində yiyələnə bilərlər. PM atımlarının şiddətinin hesablanmasında daha dəqiq və konkret hesablama metodikası təcrübəsindən uzaqdırlar. Müvafiq təlimatlarda obyektin tam əminliklə məhv edilməsi məqsədilə daha böyük miqdarda PM tələb edilir. Eyni zamanda mühəndis zabitlərinin partlayış mütəxəssisi kimi, hərbi təhsil proqramından kənar xüsusi ekspert təhsili almaması, öz növbəsində ekspertiza hesablamaları vaxtı böyük yanlışlıqlara səbəb ola bilər.

Bu nöqtəyi-nəzərdən qonşu ölkələrdən birinin müvafiq orqanlarının təcrübəsini nümunə göstərə bilərik: S. şəhərində yaşayış binası partladılıb, ordunun istehkamçı zabiti PM atımlarının ehtimal yerləşdirmə sxemini nəzərə almaqla atımın çəkisini 80 kiloqram trotil miqdarında hesablayıb. Bu zaman o nəzərə almayıb ki, partladılan obyekt xüsusi dəmir-betondan hazırlanmış, möhkəmləndirilmiş istehkam qurğusu deyil, əhəng daşından tikilmiş bir kotecdir. Bütün faktiki şərtlər nəzərə alınmaqla kriminalist-partlayış mütəxəssisləri tərəfindən keçirilmiş təkrar ekspertiza zamanı müəyyən edilmişdir ki, partladılan atımın miqdarı 1,5 kq trotildən çox deyil [2].

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, partlayış yerinin müayinəsi və ekspert rəyinin verilməsi üçün hüquq-mühafizə orqanlarının ekspert-kriminalist (ballistik və trasoloji ekspertizalar, fiziki-kimyəvi, bioloji və mühəndis-texniki ekspertizalar şöbələrinin) [1] mütəxəssislərinin istehkamçı zabitlə müştərək işləməsi obyektivlik baxımından daha məqsədəuyğundur.

Bu növ ekspertizada iştirak edən istehkamçı zabit partlayışın bürüzəverici xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməlidir. Mütəxəssisin buradakı əsas rolu digərlərinin görə mənə verə bilmədiyi detalları bir yerə cəmləşdirməklə partlamış PQ-ni, PM-i, eləcə də partlayışın başvermə səbəbini müəyyən edə bilməsidir. İstehkamçı zabit tərəfindən partlayış yerinə baxış aşağıdakı qaydada icra olunmalıdır:

– idarəetmə qaydalarının pozulmasına, çaxnaşmanın yaranmasına yol verilməməlidir;

– partlamış və ya sonrakı partlayışa hazırlanmış qurğuların mövcudluğu yoxlanılmalı (bu zaman dəlil mahiyyətli detalların yerdəyişməməsi, izlərin itməsi və s. maddi dəlillərə zərər gəlməməsinə diqqət edilməlidir);

– ehtiyac olduqda xilasetmə, qəza-bərpa işlərinin aparılması, tələfat və yaralılar olduğu halda isə hadisə yerinə müvafiq tibb xidməti heyətinin cəlb edilməsi təşkil olunmalıdır;

– hadisə yerinin vəziyyəti foto və video çəkilişlə əks olunmalıdır;

– hadisə yerinin plan-sxemi çəkilməli, həmin sxemdə partlayış mərkəzinin (çuxurunun və s.), qəlpələrin və ya partlamış obyektin hissələrinin, qurbanların və yaralıların, eləcə də ətrafa səpələnmiş cisimlərin məkanla (ətraf mühitlə) ümumi əlaqəsi (bağlılığı) göstərilməlidir;

– aşkar edilmiş qəlpələr, partlamamış PM qalıqları, ətrafa səpələnmiş cisim qalıqları və s. sonradan PM, PQ və partlatma vasitələrinin (PV) növünün, PM miqdarının və s. müəyyən edilməsi üçün toplanaraq paketləşdirilməlidir;

– partlayış torpaqda və ya hər hansı qurğuda baş veribsə, yaranmış çuxurun (deşiyin və s.) ən enli hissəsinin diametri və dərinliyi ölçülməli, materialın növü (lilli möhkəm torpaq, əhəng daşından sement qarışığı ilə hörülmüş divar və s.) ilə birlikdə qeyd edilməlidir;

– partlayışın episentrindən kənarında qırılmış, sınımış ağaclar və s. varsa, onlara qədər məsafə, onların bərkliyi və çapı qeyd olunmalıdır;

– partlayışın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, digər araşdırma işləri görülməlidir.

Komissiya tərkibində məhkəmə ekspertizasının aparılması həvalə edilmiş hər bir ekspert müstəqildir, sərbəst olaraq həm özü, həm də başqa ekspertlər tərəfindən əldə olunmuş nəticələri qiymətləndirir və qoyulmuş suallara mütəxəssis səviyyəsində cavab verir [6. Maddə 29].

Aparılmış tədqiqatlar əsasında əldə edilmiş nəticələr nəzərə alınmaqla məhkəmə eksperti öz adından yazılı rəy verir və onu imzalayır. Məhkəmə ekspertinin imzaları məhkəmə ekspertizası idarəsinin möhürü ilə təsdiq olunur [6. Maddə 26].

Məhkəmə ekspertinin (ekspertlərinin) rəyində aşağıdakılar göstərilir:

- məhkəmə ekspertizasının aparıldığı tarix və yer;
- məhkəmə ekspertizasının aparılmasının əsasları;
- məhkəmə ekspertizasını təyin etmiş orqan və ya şəxs haqqında məlumat;
- məhkəmə ekspertizasının aparılması həvalə edildiyi məhkəmə ekspertizası idarəsi və məhkəmə eksperti haqqında (soyadı, adı və atasının adı, təhsili, ixtisası, ekspert kimi iş stajı, elmi vəzifəsi və elmi dərəcəsi, tutduğu vəzifə) məlumat;
- Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyinə uyğun olaraq, ekspertin bilə-bilə yalan rəy verməsinə görə məsuliyyəti barədə ona xəbərdarlıq edilməsi;
- məhkəmə eksperti (ekspertləri) qarşısında qoyulmuş suallar;
- məhkəmə ekspertizasının aparılması üçün məhkəmə ekspertinə təqdim edilmiş tədqiqat obyektləri və iş üzrə materiallar;
- məhkəmə ekspertizasının aparılması zamanı iştirak etmiş proses iştirakçıları haqqında məlumat;
- istifadə edilən metodlar göstərilməklə tədqiqatın məzmunu və nəticələri;
- tədqiqatın nəticələrinin qiymətləndirilməsi, qoyulmuş suallar üzrə yekun nəticələrin əsaslandırılması və dürüst ifadə olunması [6. Maddə 26].

NƏTİCƏ

Mühəndis-istehkam ixtisaslı zabidlərin mülki obyektlərə və ya qeyri-standart vasitələrlə keçirilmiş partlayışların araşdırılmasına mütəxəssis-ekspert kimi cəlb edilməsi, əldə ediləcək nəticələrin dəqiqliyi baxımından məqsədəuyğun olmaya bilər.

Qoşunların fəaliyyət zolaqlarında və ya hərbi hissələrin ərazilərində baş vermiş partlayış hadisələrinin araşdırılması məqsədilə keçirilən, partlayış-texniki araşdırmalara (ekspertizalara) digər müvafiq qoşun növü (raket-artilleriya sursatları, artilleriya və s.) zabidləri ilə birlikdə və ya tək olmaqla mühəndis qoşunları zabidlərinin ekspert qismində cəlb edilməsi aparılan araşdırmanın səmərəsini artıracaqdır.

İstehkamçı zabidlər hər şeydən əvvəl partlayış hadisəsinin baş verdiyi yerdə təhlükəsiz fəaliyyət göstərməyi təmin edəcəklər. Onların yüksək peşəkərliyi, xüsusən partlamamış sursatları aşkar etməyə və zərərsizləşdirməyə, partlamış sənaye istehsalı sursatları əminliklə tanımağa, hərbi hissələrin ərazisinə

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

də və ya müdafiə zolağında baş verən partlayışın mümkün səbəblərini və sursatın mənbəyini qısa zamanda müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi haqqında Əsasnaməsi. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə nazirinin 28.12.2007-ci il tarixli 44-T №-li əmri ilə təsdiq edilmişdir.

2. Особенности назначения взрывотехнической экспертизы. Волгоград, 1999

3. Цыганов А.А. Шляхова А.Р. Методические рекомендации по осмотру места взрыва, организации и проведения взрыво-технической экспертизы (экспертизы останков взрывных устройств и следов взрыва). Москва, 1983

4. Müvafiq icazə olmadan odlu silah, döyüş sursatı və ya partlayıcı maddələr gəzdirmə, saxlama, əldə etmə halları ilə mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı № 914 - Bakı şəhəri, 25 oktyabr 1994

5. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində ekspertizaların aparılmasının təşkili haqqında təlimat. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 31 oktyabr 2014-cü il tarixli 12 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

6. Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu № 758-IQ Bakı şəhəri, 18 noyabr 1999

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ОФИЦЕРОВ ИНЖЕНЕРНОЙ СЛУЖБЫ В РОЛЕ ЭКСПЕРТА ПРИ ВЗРЫВОТЕХНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ (ЭКСПЕРТИЗАХ)

И. МАГЕРРАМОВ

В статье изложены особенности привлечения офицеров инженерной службы в роле эксперта при взрывотехнических исследованиях (экспертизах), показаны данные об организации проведения экспертизы и правил экспертизы, приведены цитаты из руководящих документов.

SUMMARY

FEATURES OF THE INVOLVING OF THE OFFICERS OF ENGINEER TROOPS FOR RESEARCHES (EXPERTIZE) EXPLOSION-TECHNICIAN INVESTIGATIONS

I. MAHARRAMOV

In the article it has been explained the features of the involving of the officers of engineer troops for expertize explosion-technician investigations, announced information about carrying out and rules of appraisal by experts, had been brought quotations from leading documents.

19J6M (19Ж6М) RADILOKASIYA STANSİYASININ TƏYİNATI, TƏRKİBİ, ƏSAS TAKTİKİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İŞ PRİNSİPLƏRİ

Mayor Fikrət FƏTTAHOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

Hərəkətli üçkoordinatlı aşkaretmə radiolokasiya stansiyası – **19J6M (19Ж6М)** (RLS) aşağı hündürlüklərdə uçan hədəflərin aşkarlanması və izlənməsi, həmçinin aktiv və passiv maneələr fonunda orta və yüksək hündürlüklərdə hədəfləri aşkar etmək üçün təyin olunmuşdur (şəkil 1).

RLS avtomatlaşdırılmış vasitə kompleksləri üçün radiolokasiya məlumatı mənbəyi kimi, həmçinin avtomatlaşdırılmamış bölmələrdə avtonom iş zamanı istifadə olunur. RLS-dən həmçinin **S-200** komplekslərinin tərkibindəki **K9M** kabinəsi ilə uzlaşdırılmanı təmin etmək və mülki hava gəmilərini izləmək üçün də istifadə oluna bilər.

Hava şəraitindən və təyinatından asılı olaraq RLS təmin edir:

– aşkar edilən hədəfin uzaqlığı, azimutu, yer bucağı və hündürlüyünün təyin olunmasını;

ŞƏKİL 1. 19J6M RLS-NİN XARİCİ GÖRÜNÜŞÜ

SİLAH VƏ TEXNİKA

- aktiv maneə qoyucularının bucaq pelenqlərinin təyin olunmasını;
 - hava obyektlərinin tanınması və barometrik hündürlüyün və identifikasiya nömrələrinin təyin olunmasını;
 - izlənən hədəfin uçuş xətinin emalı, kursunun və sürətinin hesablanması.
- RLS operatorunun əlavə iş yerinin təmin olunması üçün stansiyanın komplektinə 6UF-08D1 əlavə olunur.

RLS-in tərkib element və sistemləri (şəkil 2-3). RLS aşağıdakı əsas sistem və qurğulardan ibarətdir:

- anten sistemi;
- dalğaötürücü-koaksial trakt;
- ötürücü sistem;
- qəbuledici sistem;
- radiolokasiya məlumatını emal etmə və təsvir etmə sistemləri;
- sinxronlaşma siqnallarını formalaşdıran qurğu;
- radiolokasiya sorğucusu;
- yarımqoşqunu soyutma sistemi;
- fırlanma sistemi;
- üfüqi yönəltmə sistemi;
- səmtləşdirmə sistemi;
- anten qaldırma sistemi;
- ilkin qidalandırma mənbələri sistemi;
- ikinci qidalandırma mənbələri sistemi;
- idarəetmə, mühafizə və nəzarət sistemləri;
- rabitə aparatları;
- proses təminat aparatları.

RLS-İN MÖVQEDƏ YERLƏŞDİRİLMƏSİ QAYDALARI

RLS düzənlik ərazidə, təbii təpələrdə, yaxud süni düzəldilmiş hündürlüklərdə açıla bilər. Ərazidə mövqe, RLS-in azimut və yer bucağına görə cavabdeh sektorda fəzanın ən yaxşı görünüşünün təmin olunması şərti ilə seçilir.

RLS-in mövqeyində antenin yaxın zonası 400 metrədək, hədlərində meşə, elektrikötürmə xətləri qüllələri və digər tikililər kimi maneələr olmamalıdır. Düzənlik ərazidə mövqe qurulduqda 6UF-08D1 yarımqoşqusunun yerləşdirilməsi üçün meydança üfüqi olmaqla ən azı 20 metr diametrə bərabər olmalıdır. Meydançanın üfüqə nisbətən əyrilik bucağı $\pm 1^\circ$ həddini aşmamalıdır. 6UF-08D1 yarımqoşqusunun qurulma yerində dərinliyi ən çoxu 70 mm olan ayrı-ayrı çökəkliklərin olmasına icazə verilir. 6UF-08D1 yarımqoşqusu təpə, yaxud hündürlük üzərində yerləşdirildikdə meydança eninə 8 metr, uzununa isə 20 metr ölçülərə malik olmalıdır.

№	Görünüşü	Adı	Çəkisi, kq	Qabarit ölçüləri, sm
1		modernizə edilmiş 19J6M (36D6M) yarımqoşqu 6UFM	21970/21970	1400 x 289 x 332
2		elektrik stansiyası ED60	14500/14500	900 x 296 x 330
3		elektrik stansiyasına verilən kabellər dəsti ED60 (8 ədəd kabel)	630/530	147 x 104 x 105
4		elektrik stansiyasının nəql edilməsi və əmlakın daşınması üçün KrAZ-6322	12200/12200	898 x 272 x 335
5		RLS-in nəql olunması üçün 6УФМ (6UFM) yarımqoşqusu	11400/11400	815 x 272 x 335,5

ŞƏKİL 2. KONSTRUKTİV OLARAQ RLS-İN TƏRKİBİ

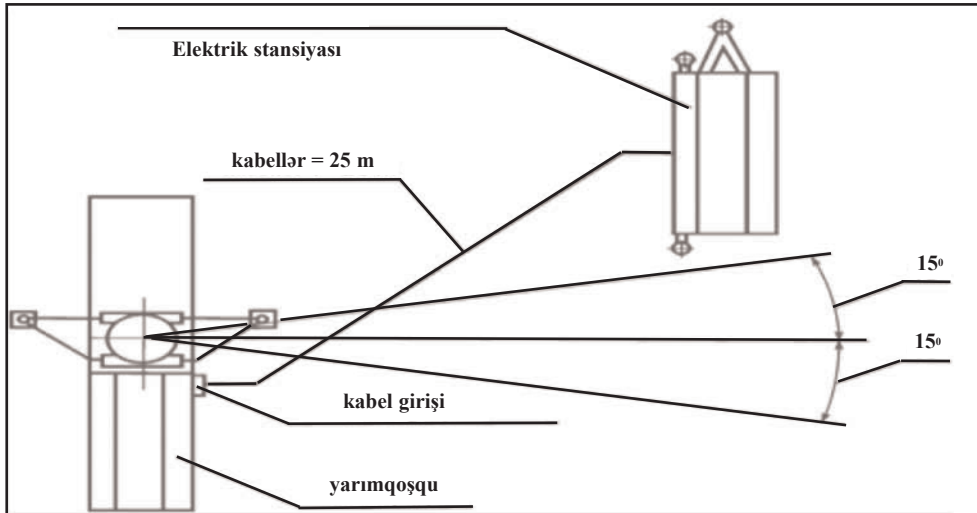
SİLAH VƏ TEXNİKA

No	Görünüşü	Adı	Çəkisi, kq	Qabarit ölçüləri, sm
1		konteyner U-112	315/315	130 x 115 x 160
2		konteyner U-102 A1, kablərlə	218/218	106 x 77 x 114
3		konteyner U-103 A mahmızlar dəsti ilə	125/125	58 x 53 x 78

ŞƏKİL 3. MONTAJ DƏSTİ

Meydançanın üfüqə nisbətən əyriliyi $\pm 5^\circ$ -dən çox olmamalıdır. Meydança-ya giriş və çıxış yolunun eni ən azı 4 metr, dikliyi isə ən çoxu 15° olmalıdır.

6UF-08D1 yarımqoşqu su elə şəkildə qurulur ki, ondan sağ tərəfdə uzununa oxdan $\pm 15^\circ$ sektorda oriyentirlərin görünüşünü məhdudlaşdıran əşyalar və obyektlər olmasın (şəkil 4).

ŞƏKİL 4. RLS-İN MÖVQEDƏ YERLƏŞDİRİLMƏSİ

RLS-in ƏSAS TAKTİKİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İşəsalınma rejimindən asılı olaraq, cihazın maksimal təyin uzaqlığı 90 km, 180 km, 360 km, minimal təyin uzaqlığı isə 3.5 km, 7 km, 14 km təşkil edir.

Görünüş rejimindən asılı olaraq yer bucağı üzrə görünüş zonası 3° , 6° , 30° , iş rejimindən asılı olaraq, antenin fırlanma sürəti 6, yaxud 12 dövr/dəqiqədir.

Təşkil olunmuş maneə olmadıqda $E\Delta S = 1 \text{ m}^2$ tipli aşağıdan uçan hədəfin aşkaredilmə uzaqlığı:

- hədəfin hündürlüyü 50 metr olduqda – ən azı 31 km;
- 100 metr olduqda – ən azı 42 km;
- 1000 metr olduqda – ən azı 115 km.

RLS aparatları aşağıdakı mühit şərtlərində parametrləri saxlanılmaqla işləyə bilər:

- ətraf mühitin temperaturu mənfi 40°C -dən $+50^\circ\text{C}$ -dək olduqda;
- $+35^\circ\text{C}$ temperaturda havanın nisbi rütubəti 95-98% -dək olduqda;
- anten qurulma hündürlüyündə buzlaşma olmadan küləyin sürəti 25 metr/saniyəyə qədər olduqda;
- küləyin sürəti 20 metr/saniyəyə qədər olmaqla, buzlaşmanın qalınlığı 8 mm olduqda;
- dəniz səviyyəsindən 1000 metrə qədər hündürlükdə.

Qeyd: Küləyin sürəti 50 metr/saniyə həddinədək olduqda işlək olmadan yığılmış vəziyyətdə olan antenlə RLS dayanıqlı hesab edilir. RLS düzənlik ərazidə əvvəlcədən hazırlanmış mövqedə açıla bilər. 5 nəfərdən ibarət səriş-təli heyət ilə RLS-in yığılma və açılmasına ən çoxu 30 dəqiqə sərf edilir. RLS-i əməliyyat hazırlığında saxlamaq məqsədilə aşağıdakı rejimlər nəzərdə tutulur: gözləmə rejimi, növbətçi rejim, normal qoşulma rejimi, təcili qoşulma rejimi. Gözləmə rejimində aparatlar söndürülmüş, 100% yük qəbul etmək üçün qidalanma aqreqləri qızdırılmış olur.

Növbətçi rejimdə edilənlər bunlardır:

- ilkin qidalanma mənbəyi və 355QU rəfindəki klistronun lampasına gərginlik verilib;
- mayeli soyutma sisteminin nasosu və elektrik qızdırıcısı qoşulmuşdur;
- havalı soyutma sisteminin ventilyatorları, idarəetmə, mühafizə və nəzarət sistemi. Normal işəsalınma rejimində RLS tam olaraq qoşulur. Təcili qo-

SİLAH VƏ TEXNİKA

şulma rejimində RLS normal qoşulma rejiminə nisbətən 45 saniyə tez qoşulur. RLS-in iş rejimləri: RLS-də yer bucağı üzrə fəzanın 4 görünüş rejimi təmin olunur.

1-ci rejimdə yer bucağına görə 0°-dən 6°-dək həddində fəzanın görünüşü təmin olunur.

2-ci rejimdə yer bucağına görə 0°-dən 6°-dək həddində fəzanın ikihalqalı görünüşü təmin olunur (birinci dövrə 0°-dən 3°-dək, ikinci dövrə - 3°-dən 6°-dək).

3-cü rejimdə yer bucağına görə 0°-dən 30°-dək həddində fəzanın ikihalqalı görünüşü təmin olunur (birinci dövrə 0°-dən 6°-dək aşağı zona, ikinci dövrə 6°-dən 30°-dək yuxarı zona).

4-cü rejimdə yer bucağına görə 0°-dən 3°-dək həddində fəzanın birhalqalı görünüşü təmin olunur.

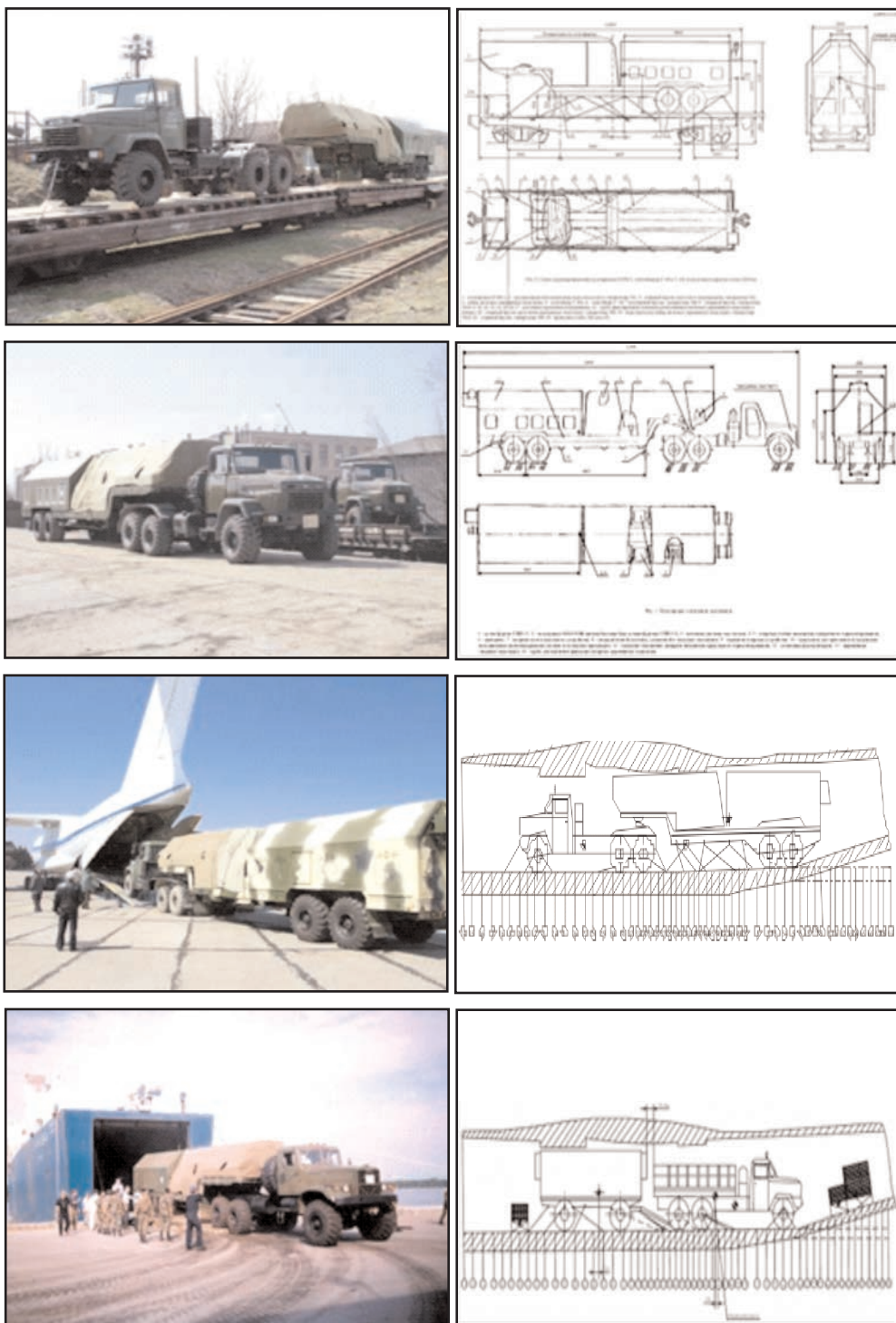
2-ci və 4-cü rejimlərdə zondlayıcı impulsların davamiyyəti iki dəfə artır (enerjinin yığılması baş verir). Bu rejimlər təşkil edilmiş maneələrin təsiri zamanı istifadə olunmaq üçün təyin olunur. RLS-də 3 qoşulma rejimi təmin olunur.

- Sıx işəsalınma (T) rejimində aşkarolunma uzaqlığı 90 km.
- Seyrək işəsalınma (A) rejimində aşkarolunma uzaqlığı 180 km.
- Nadir işə salınma (H) rejimində aşkarolunma uzaqlığı 360 km.

RLS-də 6 dövrə/dəqiqə və 12 dövrə/dəqiqə sürətlə antenin fırlanması təmin olunur. RLS-in əsas texniki xüsusiyyətləri:

RLS-in konstruksiyası onun bütün növ nəqliyyat vəsaitləri ilə nəql olunmasına imkan verir (şəkil 5). Şosse yolları ilə nəql olunduqda yarımqoşqu KrAZ-6446 avtomobili ilə dartılır. Yarımqoşqunun texniki göstəriciləri:

- uzunluğu.....14000;
- eni.....2890;
- hündürlüyü.....3320;
- nəqlolunma vəziyyətində yarımqoşqunun çəkisi, kg.....21970;
- klirens, mm.....360;
- təkərlərin gediş enliyi, mm.....2160;
- asfalt yolla maksimal hərəkət sürəti, km/saat.....70;

ŞƏKİL 5. RLS-İN NƏQL OLUNMASI

SİLƏH VƏ TEXNİKƏ

RLS-in əsas taktiki normativləri:

RLS-in qoşulma vaxtı;

– funksional nəzarət keçirilmədən normal işəsalınma rejimində – (3-4) dəqiqə;

– funksional nəzarət keçirilməklə normal işəsalınma rejimində – ən çoxu 8 dəqiqə;

– funksional nəzarət keçirilməklə sürətli işəsalınma rejimində – ən çoxu 7 dəqiqə;

– funksional nəzarət keçirilməklə növbətçi rejimdən qoşulduqda – ən çoxu 4 dəqiqə;

RLS-in qidalanması elektrik stansiyasından həyata keçirilir. Stansiyanın elektrostansiyada yerləşdirilən çevirici vasitəsi ilə 380V, 50Hz-lik sənaye şəbəkəsindən qidalanması mümkündür. Yürüş vəziyyətində RLS torpaq və şosse yolları ilə nəql edilə bilər. RLS-in sərf etdiyi maksimal güc ən çoxu 60 KVt həddini aşmır.

Radiolokasiya siqnallarının formalaşdırma, qəbuletmə və emal olunma prinsiplərinə görə RLS aşağıdakılardan ibarət olan çoxkanallı stansiyadır:

– exo siqnalların aşkar olunma kanalı – əsas kanal;

– aktiv maneələrdən müdafiə kanalı – əlavə kanal;

– dörd yer bucağı üzrə şüalandırma, qəbuletmə və emaletmə istiqamətlərinə uyğun olan 4-qəbuletmə və emaletmə kanalı;

– tanınma kanalı.

Məlumatın qəbuletmə və emaletmə kanallarında emal olunması ayrılıqda, sonradan birləşdirilmə və tanınma siqnallarının əsas radiolokasiya məlumat bazasına bağlanma ilə həyata keçirilir. Funksional təyinatına görə əsas və əlavə kanal hədəflərin aşkar olunması, izlənməsi və tanınmasını həyata keçirən qəbuledici-ötürücü hesab edilir.

Əlavə kanal qəbuledicidir və əsas kanal ilə qarşılıqlı əlaqəni təmin edir:

– əsas kanal antenin əsas şüası istiqamətində və onun yan ləçəkləri istiqamətlərində fəaliyyət göstərən küy maneələrinin aradan qaldırılması;

– yan ləçəklər istiqamətindən qəbul edilən cavab impulsu maneələrin blanklaşdırılması;

– aktiv maneə qoyucularının pelenqlənməsi.

RLS-in ÜMUMİ STRUKTUR SXEM ƏSASINDA İŞ PRİNSİPİ

Exo siqnalların aşkar olunma kanalı – əsas kanal hesab edilir. Əsas kanala daxil olan aparatlar zondlayıcı impulsların fəzaya şüalandırılmasını, exo siqnalların qəbul olunmasını və onların sonradan emal olunmasını təmin edir.

Zondlayıcı siqnalları formallaşdırın qurğunun (355QV şkaflı) çıxışından siqnallar klistron gücləndiricisi (195QQ şkaflı) vasitəsilə gücləndirilir və dalğaötürücü traktın girişində yerləşdirilən ötürücü çıxışına nəzarət qurğusu vasitəsilə ferrit sirkulyatoruna verilir (şəkil 6). Sonra idarəetmə komandalarından asılı olaraq ötürücünün güclü impulsu siqnalları ya antenə (364 AA01Q bloku), ya da ki anten ekvivalentinə (204VV07M bloku) verilir.

Antenə siqnallar dördkanallı şüalandırıcının (364AA03Q bloku) ya əsas kanalın aşağı zona şüalandırıcısına, ya da əsas kanalın yuxarı zona şüalandırıcısına verilir. Şüalandırıcılar üfüqi polyarlaşdırma siqnalları şüalandırır və qəbul edir.

Şüalandırıcıların çevrilməsi idarəetmə komandaları əsasında dalğaötürücü çeviricinin (194BB79B bloku) köməyi ilə həyata keçirilir. Antenlə qəbul edilən exo siqnallar əksinə ferrit sirkulyatoruna qədər qəbuledicini qoruyan qurğu və elektrik idarəolunan attenyuator (354VV22 modulu) vasitəsi ilə qəbuledici sistemin ifrat yüksək tezlik (İYT) siqnallarını gücləndirmə və çevirmə altsisteminə daxil olur. İYT siqnalların gücləndirmə və çevirmə altsisteminə exo siqnallar ELU-Z-30 yüksək tezlikli gücləndiricidə gücləndirilir və tezlikayırıcısına və tezlikçeviricisinə daxil olur.

194PP09 blokunda baş verir:

- İYT exo siqnalların tezliyə görə dörd kanala ayrılması;
- İYT siqnalların aralıq tezlik siqnallarına çevrilməsi və bu tezlikdə ilkin gücləndirilməsi.

İYT siqnallarının aralıq tezlik siqnallarına çevrilməsi üçün 194PP09 blokuna 355QB rəfinin verici siqnallar formalaşdırın qurğudan heterodin tezlikləri siqnalları daxil olur. Siqnallar siqnal bölücüləri – 194PP10, 194PP11, 194PP12, 194PP13 blokları vasitəsilə verilir. Exo siqnallarının sonradan emal olunması qəbuletmə və emaletmə sistemlərinin dörd yer bucağı kanallarında paralel olaraq həyata keçirilir.

Aktiv maneələrdən müdafiə kanalı

Aktiv maneələrdən müdafiə kanalının (əlavə kanal) tərkibinə iki altkanal daxildir: əsas şüanın müdafiə altkanalı (ƏŞM) və yan ləçəklərə görə qəbuletməni aradan qaldırma kanalı.

Aktiv maneələrdən müdafiə kanalı təmin edir:

- ƏŞM altkanalı ilə qəbul olunan şaquli polyarlaşdırılmış siqnalları;
- YŞS altkanalı ilə qəbul olunan üfüqi polyarlaşdırılmış siqnalları.

Hər anda qəbuledici qurğunun əlavə kanalına YŞS antenindən, ya da ƏŞM antenindən siqnallar daxil olur. Antenlərin çevrilməsi altkanallar çeviricisinin

SİLAH VƏ TEXNİKA

– 194VV88 modulunun köməyi ilə həyata keçirilir. Sıqnalları ƏŞM antenindən altkanallar çeviricisinə ötürən ƏŞM anteni və İYT trakt ƏŞM altkanalı – əlavə kanal №1 (ƏK1) hesab olunur. Sıqnalları YŞS antenindən altkanallar çeviricisinə ötürən YŞS anteni və İYT trakt YŞS altkanalı – əlavə kanal №2 (ƏK2) hesab olunur. ƏŞM altkanalı antenində iki şüalandırıcı istifadə olunur: aşağı və yuxarı zonaların şüalandırıcıları. Şüalandırıcılar 364AA03G bloku-nun dördkanallı şüalandırıcısında yerləşdirilir.

Çeviricinin – 244VV51 modulunun köməyi ilə bu, yaxud digər şüalandırıcı ilə qəbul olunan sıqnallar emal edilməyə göndərilir. İdarəetmə komandaları bu çeviriciyə əsas kanalda da, eyni funksiyanı yerinə yetirən dalğaötürücü çeviricisi (194VV79V bloku) ilə eyni vaxtda verilir.

Çevirici (244VV51 modulu) həmçinin ƏK1 altkanalının küy əmsalının yoxlanması zamanı küy generatorunun (244UK01 modulu) qoşulması üçün istifadə olunur.

244BB51 çeviricisindən qəbul olunan sıqnallar ardıcıl olaraq aşağıdakı qurğulara verilir:

– idarəolunan attenyuator – 354VV22 modulu (vaxta görə avtomatik güclənmənin tənzimlənməsi);

– azküylü yüksək tezlik gücləndiricisi ELU-3-30 (sıqnalları gücləndirir);

– altkanalların çeviricisi – 194VV88 modulu (ƏŞM antenindən ya da, YŞS antenindən qəbul olunan sıqnalları növbəti emaledilməyə göndərir);

– 1-ci multipleksor – 364VV47 bloku (müdafiə kanalının sıqnallarını və tanınma kanalı sıqnallarını bir koaksial xəttə daxil edir);

– koaksial fırlanan halqa – cərəyan ötürücünün tərkibində 194BB66 bloku, 194AT01 bloku (traktın fırlanan və hərəkətsiz hissələrinin ayrılmasını təmin edir);

– 2-ci multipleksor – 364VV47 bloku (müdafiə kanalı və tanınma kanalı sıqnallarını müxtəlif çıxışlara ayırır);

– 2-ci multipleksorun çıxışından müdafiə kanalının sıqnalları tezlik ayırıcısı çeviricisinə – qəbuledici sistemin İYT sıqnalların güclənmə və çevrilmə altsisteminin 194PP09 blokuna daxil olur;

– 194PP09 blokunun çıxışlarından sıqnallar qəbuledici sistemin dörd yer bucağı kanallarının girişlərinə daxil olur;

– YŞS altkanalının anteni iki antendən ibarətdir.

Bir anten (354AA53Q blokunda yerləşir) fəzanın ön yarımşferasına, digəri (354AA54Q blokunda yerləşir) arxa yarımşferə yönəldilmişdir.

Bu antenlərlə qəbul olunan sıqnallar bölücüdə (İZVV06 subblokunda)

toplanır və altkanallar çeviricisinin (194VV88 modulu) girişinə verilir.

QƏBULETMƏ VƏ EMALETMƏ KANALLARININ TAPŞIRIQLARI

Qəbuletmə və emaletmə sistemlərinin bütün kanallarında ardıcıl olaraq icra olunur:

– aktiv küy maneələrinin avtomatik kompensasiyası – 354PU05 blokunda;
– qeyri-stasionar aktiv maneələrdən müdafiə və aralıq tezliyində exo siqnalların gücləndirilməsi 354PU07 blokunda 1-ci kanalda, 354PU06 bloklarında 2, 3 və 4-cü kanallar üçün;

– analoq-rəqəm çevrilməsi, fazalı detektə olunması və fazalı doplerli süzülməsi, antenin istiqamətlənmə diaqrammasının yan ləçəkləri ilə qəbul olunan cavab impuls maneələrinin blanklaşdırılması, yavaş hərəkət edən hədəf siqnallarının aradan qaldırılması, 354 PS01 blokunda hədəflərin avtomatik aşkar olunması və onların nişanlarının azimutu və uzaqlıqlarının hesablanması.

Hər kanalın koordinat məlumatları radiolokasiya məlumatları prosessoruna daxil olur və burada yer bucağı, həmçinin hündürlüyün hesablanması həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Модернизированное изделие 19Ж6М. Техническое описание. Часть I-VIII, Запорожье, 2009

2. Модернизированное изделие 19Ж6М. Инструкция по эксплуатации. Запорожье, 2009

«STİNG» LAZER HƏDƏFGÖSTƏRİCİSİ

Polkovnik-leytenant Telman MİKAYİLOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

«Stinq» lazer hədəfgöstəricisi – atəşin effektivini artıran müasir nişanalma qurğusudur. Yüngül, sadə və istifadəsi etibarlı olan lazer hədəfgöstəriciləri gündüz və gecə vaxtlarında avtomatik silahları kiçik və orta məsafələrdə hədəfə tuşlamaq üçün köməkçi vasitədir. Lazer hədəfgöstəricini sadə nişanalma qurğusu olaraq, infraqırmızı lazerdən istifadə edərək, gecəgörmə cihazı ilə birlikdə düşməyə görünmədən gecə vaxtı nişanlanması icra edir.

Lazer hədəfgöstəricisinin (LHG) iş prinsipi iki fəaliyyət göstərən katodların lazer şüalanması yaratmasına əsaslanır. Xüsusi linzalardan keçərək, o fokusunu dəyişmə nəticəsində qırmızı işıqlı düz şüaya çevrilir. Hədəf obyektinin üzərində bu şüa proyeksiya edilərək işıq nöqtəsi yaranır. Bu nişanlama prosesini xeyli sadələşdirir. Adətən lazer hədəfgöstəriciləri 300 metrədək olan kiçik məsafələrə atış zamanı istifadə edirlər. Böyük məsafələrdə güllənin düzxətli trayektoriyadan yayınması baş verir və hədəfdəymə tam dəqiq olmur. Şəxsi heyətlə atıcılıq məşqlərində və gecə zamanı xüsusi əməliyyatlarda lazer hədəfgöstəriciləri geniş istifadə edilir. Belə cihazlardan nümunə kimi «STİNG» lazer hədəfgöstəricisini (model Rİ-03H) misal çəkmək olar.

(model PI-03H)

ŞƏKİL 1. LNG ADAPTER VƏ İDARƏETMƏ KABELİ İLƏ

**ŞƏKİL 2. LHG FUTLYARDA:
İDARƏETMƏ KABELİ; İSTİSMAR ÜZRƏ TƏLİMAT;
BATAREYA; YAPIŞQAN LENT; SALFET**

İŞ PRİNŞİPİ

LHG (model PI-03H) ancaq gecəgörmə cihazlarının köməyi ilə görünə bilən infraqırmızı diapazonda lazer şüasaçması əsasında işləyir.

LHG müxtəlif tipli silahlara adapterin köməyi ilə bərkidilir.

LHG iki rejimdə işləyə bilər (bax: şəkil 1A):

1. Məsafədən (REMOTE):

Məsafədən idarəetmə rejimində iki fəaliyyət növü mümkündür:

LO (low power) – siqnalın aşağı qüvvədə çıxışı (2,5 mVt-dək);

HI (high power) – siqnalın yüksək qüvvədə çıxışı (15 mVt-dan az olmayaraq).

Göstərilən fəaliyyət növlərinin işə salınması açarın (mövqe 1) OFF vəziyyətindən sola çevrilməsi ilə icra edilir, sonra isə idarəetmə kabelində (mövqe 5) olan düyməyə (mövqe 2) basaraq cihaz aktivləşdirilir.

2. Birbaşa (DIREKT):

Birbaşa idarəetmə rejimində iki fəaliyyət növü mümkündür:

LO və ya **HI** (bax: bənd 1). Hər iki fəaliyyət növü bilavasitə açarın (mövqe 1) OFF vəziyyətindən sağa çevrilməsi ilə aktivləşdirilir.

Lazer şüasının istiqaməti iki ox üzrə tənzimlənir:

– üfüqi (vintli açarın köməyi ilə) (mövqe 3);

– şaquli (vintli açarın köməyi ilə) (mövqe 4).

LHG-nin silaha quraşdırılmasından sonra iki ox üzrə tənzimləmə, lazer şüasının verilmiş silah vahidi üçün atışaparma xətti ilə birləşməsi üçün icra edilir.

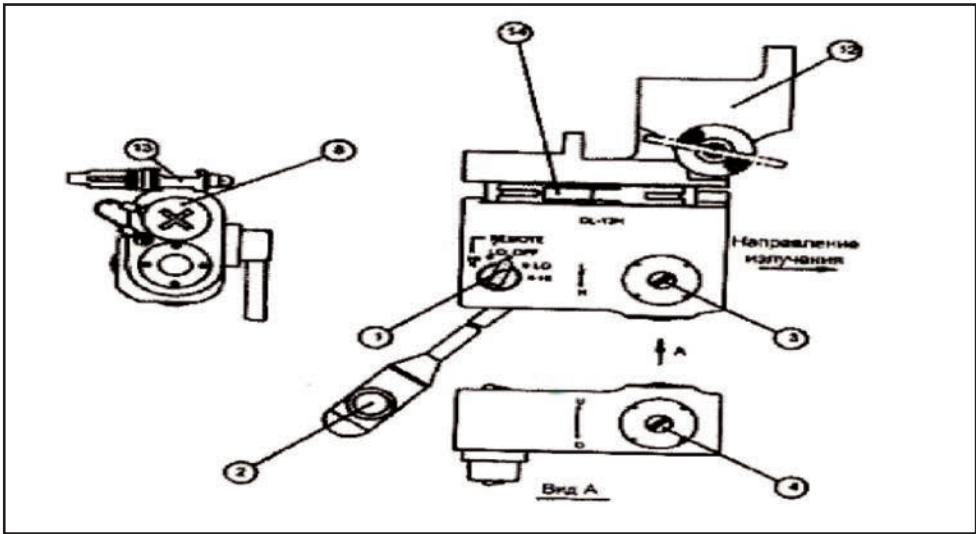
SİLAH VƏ TEXNİKA

TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

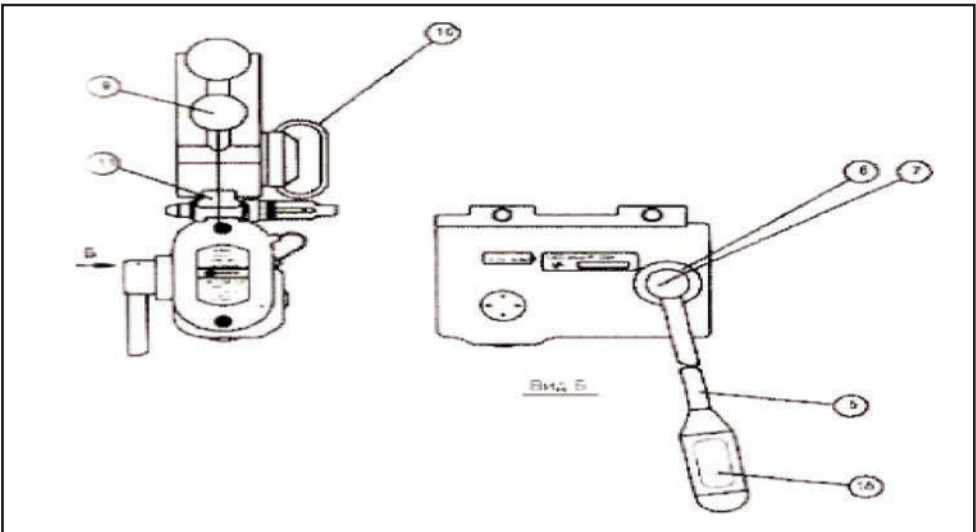
Siqnalın forması	nöqtə
Uzaqlıq	800 m, maksimum
Çıxış qüvvəsi: LO HI	1-2,5 mVt 15 mVt-dan az olmayaraq
Şüanın tənzimlənmə həddi	40 m/raddan az olmayaraq
Addım	0,5 m/rad
Qidalanma mənbəyi	1,2-dan 3,8 V-dək 1 ədəd AA tipli batareya
Fasiləsiz işləmə müddəti	6 saat
İşləmə temperaturu	-20°C-dən +52°C-dək
Saxlanma temperaturu	-30°C-dən +71°C-dək
AK adaptersiz çəkisi	385 qram
Görünmə ölçüləri	90 x 35 x 57 mm

İDARƏETMƏ ORQANLARI (bax: şəkil 1A və 1B)

- 1 – Rejimləri dəyişən çevirmə açar,
- 2 – Məsafədən aktivləşdirmə düyməsi,
- 3 – Şüanı üfüqi tənzimləmə açarı,
- 4 – Şüanı şaquli tənzimləmə açarı,
- 5 – Məsafədən idarəetmə kabeli,
- 6 – Kabeli cihaza bərkidmə qaykası (mövqe 5),
- 7 – Kabelin birləşmə yuvacığı (mövqe 5),
- 8 – Batareya bölməsinin qapağı,
- 9 – Silah lüləsinə bərkidilmə boşluğu,
- 10 – Silaha (AK) bərkidilmə üçün sıxma vinti,
- 11 – “Qaranquş quyruğu” tipli istiqamətləndirici,
- 12 – Silah adapteri (AK),
- 13 – Tez bərkidilmə adapteri,
- 14 – Sıxma dəstəkləri,
- 15 – Yapışqan lent.

ŞƏKİL 1A. QURAŞDIRMA VƏ İDARƏETMƏ ORQANLARI

ŞƏKİL 1B. QURAŞDIRMA VƏ İDARƏETMƏ ORQANLARI

BƏRKİDİLMƏ ÜSULLARI (bax: şəkil 1A və 1B)

Silahın lüləsini bərkidilmə boşluğuna (mövqe 9) qoyub silah adapterini (AK) (mövqe 12) təsbit edin və adapteri sıxma vintinin (mövqe 10) köməyiylə bərkidin (sağa çevirmə: bərkidir, sola çevirmə: boşaldır). “Qaranquş quyruğu” istiqamətləndiricisini (mövqe 11) tez bərkitmə adapterinin (mövqe 4) analoji istiqamətləndiricisi ilə birləşdirmək və alınmış birləşməni sıxma dəstəklərilə (mövqe 14) bərkitmək.

SİLAH VƏ TEXNİKA

Kabelin (mövqe 5) birləşmə yuvacığını (mövqe 7) LHG-yə birləşdirmək və birləşməni qaykanın (mövqe 6) köməyilə bərkitmək. Məsafədən aktivləşdirmə düyməsini (mövqe 2) istifadəçi üçün rahat olan tərəfdən silaha quraşdırmaq və yapışqan lentin (mövqe 15) köməyilə bərkitmək.

EHTİYAT TƏDBİRLƏRİ:

- LHG quraşdırmaqdan əvvəl əmin olun ki, silah doldurulmayıb;
- LHG-nin silahda möhkəm bərkitilməsini yoxlayın;
- Nəzarət edin ki, lazer şüası gözə istiqamətləndirilməsin;
- Lazer şüasına binokldan, uzaqlıqölçəndən və başqa optik cihazlardan baxmayın;
- Lazer şüasını güzgülərə və digər əks olunan səthlərə yönəltməyin;
- Düşmənin gecəgörmə cihazları tərəfindən aşkar olunma ehtimalını azaltmaq üçün lazer şüasını uzun müddət işlətməkdən çəkinin.

FƏALİYYƏTİ:

1. LHG məsafədən rejimində işlədiyi zaman (çevrilən açar (mövqe 1) **RE-MOTE LO** və **ya HI** vəziyyətində), düyməni (mövqe 2) basılmış vəziyyətdə saxlamaq lazer şüalanmasını aktivləşdirir, düyməni (mövqe 2) buraxmaq isə şüalanmanı dayandırır. LHG-nin birbaşa şüalanma rejiminə keçirilməsi (çevrilən açar (mövqe 1) **DIREKT LO** və **ya HI** vəziyyətində) lazer şüasının fasiləsiz şüalanmasını aktivləşdirir. Şüalanmanın dayandırılması açarın (mövqe 1) **OFF** vəziyyətinə keçirilməsilə icra edilir.

2. LHG aktiv vəziyyətdə, infraqırmızı diapazonda, nöqtəni hədəfin üzərinə proyeksiya edir.

3. LHG-ni silaha quraşdırdıqdan və aktivləşdirdikdən sonra silahın atış xəttini lazer şüalanmasının oxu ilə birləşdirmək zəruridir.

İLKİN QURAŞDIRILMA

İstehsal zavodunda hər bir LHG ilə 50 m məsafəyə ilkin tənzimləmə keçirilir. LHG-ni silahla birgə nizamlamaq üçün şüanı üfüq (mövqe 3) və şaqul (mövqe 4) üzrə tənzimləmə açarından istifadə edin.

Bu açarlar addımlı olaraq, hər addımı (şıqqıltı) şüanın istiqamətini 0,5 mrad dəyişməsinə uyğundur. Açarların (mövqe 3;4) köməyilə lazer şüasını silahın (avtomatın) arpacığı ilə birləşdirməyə nail olmaq lazımdır.

Göstərilən nizamlamalar ehtimal olunan atış məsafəsinə görə icra edilir.

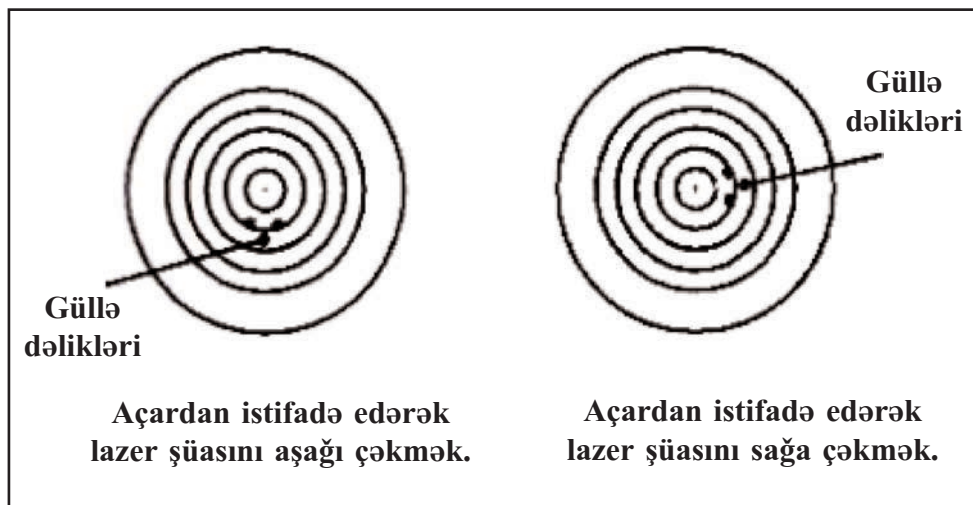
Açarlarla idarə etmək üçün uyğun gələn istənilən lövhəcikdən istifadə etmək olar.

SIFIRLAMA

1. Silahla LHG-ni hər hansı bir bərk altlığın üzərinə qoyun.
2. Atışa komanda aldıqdan sonra LHG-ni işə salaraq şüanı hədəfə yönəldin və üç dəfə atəş açın.

Hər dəfə şüanın hədəfə nizamlanmasını mişənə dəymə istiqamətində keçirin.

Məsələn, güllələrin mişənin mərkəzindən sağa dəydiyi halda (şəkil 2), açardan (mövqe 3) istifadə edərək lazer şüasını sağa çəkin. Güllələrin mişənin mərkəzindən aşağı dəydiyi halda, açardan (mövqe 4) istifadə edərək lazer şüasını aşağı çəkin.

ŞƏKİL 2. SIFIRLANMA

PİS HAVA ŞƏRAİTİNDƏ FƏALİYYƏTİ

a. Yağış, duman və ya tüstüdə

İnfraqırmızı şüalanma, gecəgörmə cihazlarının köməyiylə, yağış, duman və ya tüstü şəraitində daha asan aşkar edilir. Göstərilən hava şəraitlərində LHG-nin uzunmüddətli aktivləşdirilməsindən çəkinin. Yağış, duman və ya tüstü şəraitində LHG-nin effektiv işinin uzaqlığı artır. Çıxış pəncərəsinin nəmləndiyi halda cihaz salftetka ilə qurulanır.

b. Çox soyuq temperatur

LHG sondürülmüş vəziyyətdə olduqda batareyaları (qidalanma mənbəyini) otaq temperaturuna yaxın şəraitdə saxlamağa çalışın. Bu, LHG-nin işinin maksimal uzaqlığını təmin edəcək.

c. Toz və qum

LHG toz və qumun təsirindən qorunmalıdır.

SİLAH VƏ TEXNİKA

d. Duzlu su.

1) LHG duzlu suyun təsirinə məruz qaldığı halda onu təmiz, içməli su ilə yuyun.

2) Duzlu suyun bütün əlamətlərini LHG və adapterin üzərindən təmizlədikdən sonra bütün hissələri qurulayın.

BATAREYALARIN DƏYİŞDİRİLMƏSİ

- silahın boşalmış olduğuna əmin olun;
- batareya bölümünün qapağını çıxarın (mövqe 8);
- AA tipli təzə batareyanı batareya bölməsinə qoyun («+» tərəfi daxilə);
- qapağı yerinə qaytarıb onu axıradək bağlayın.

NASAZLIQLARIN AŞKAR EDİLMƏSİ

1. İNFRAQIRMIZI ŞÜALANMANIN OLMAMASI	2. SOLĞUN İNFRAQIRMIZI ŞÜALANMA	3. ŞÜA NİZAMLANMIR
<p>a. LHG-nin çıxış pəncərəsi çirklə tutulub. Çıxış pəncərəsini cihaza əlavə edilmiş salfetka ilə təmizləyin.</p> <p>b. Qidalanma mənbəyi nasazdır. Təzə batareya quraşdırmaq (bax: səh. 12).</p> <p>c. LHG-nin aktivləşmə düyməsi işləmir. Kabelin düzgün qoşulmasını yoxlayın və zərurət olduqda onu dəyişin.</p> <p>d. Yuvacığın cihaz hissəsi çirklənib. Yuvacıqları salfetka ilə çirkədən təmizləyin.</p> <p>e. LHG-nin fəaliyyətini yenidən yoxlayın. LHG işləmədiyi halda cihazı təmir bölməsinə göndərin.</p>	<p>a. LHG-nin çıxış pəncərəsi çirklə tutulub. Çıxış pəncərəsini cihaza əlavə edilmiş salfetka ilə təmizləyin.</p> <p>b. Zəif qidalanma mənbəyi. Təzə batareya quraşdırmaq (bax: səh. 12).</p> <p>c. Batareya bölməsinin qapağı zəif (səhv) bağlanıb. Batareya bölməsinin qapağını çıxardın və onu yenidən axıradək bağlayın.</p> <p>d. LHG-nin fəaliyyətini yenidən yoxlayın. LHG işləmədiyi halda cihazı təmir bölməsinə göndərin.</p>	<p>a. Tənzimləmə açarları işləmir. LHG-ni təmir bölməsinə göndərin.</p>

ƏDƏBİYYAT

1. “STING” lazer hədəfgöstəricisinin istismarı üzrə təlimat.

MƏTN VƏ FRAZAFÖVQİ VAHİD

Nurtac BAĞIROVA

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: mətn, makromətn, mikromətn, cümlə, dil, frazafövqi vahid.

Keywords: text, microtext, macrotext, sentence, language, supraphrasal unit.

Ключевые слова: текст, макротекст, микротекст, предложение, язык, сверкорпозовое единство.

Müasir dövrümüzdə aktual dilçilik sahələrindən olan mətn dilçiliyi XX əsrin 20-ci illərindən yaranmış, 50-80-ci illərdə formalaşmağa başlamışdır. Adından da göründüyü kimi, mətn dilçiliyinin əsas tədqiqat obyektı elə mətnin özüdür.

Mətn dildə ünsiyyətin əsas vahidlərindən biridir. Mətni ilk baxışdan cümlələr ardıcılığı kimi müəyyənləşdirmək olar. Cümlələr mətnin hərəkətverici qüvvəsidir. Mətnlər – söyləmlər, elliptik cümlələr, cümlə fraqmentləri, hazır klişeləridir [2. 347].

Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik progressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra dil problemlərinin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir [4].

Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca “**tekst**”, yunanca “**textum**” – “**birləşmə**” sözünə uyğundur) – möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Bizim nitqimiz ayrı-ayrı cümlələrdən deyil, mətnlərdən qurulur. Deməli, dilin müstəqil və mühüm vahidi kimi, mətnin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqları mövcuddur. Mətn sintaksisi həmin qanunauyğunluqları öyrənir.

Q.Solqanik doğru olaraq yazır ki, artıq sintaksisin vəzifəsi söz birləşməsi və cümlənin öyrənilməsi ilə məhdudlaşa bilməz və yeni dövrdə o öz yeni vəzifəsini müstəqil cümlələrin əmələ gətirdiyi abzasların, frazafövqi vahidlərin, mətnlərin strukturunu öyrənmək vəzifəsini yerinə yetirməli olmuşdur.

“**Mətn**” sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənələrdə başa düşülür, dilçilik tədqiqatlarında iki növə – **mikro** və **makromətnlərə** ayrılır.

Makromətnlər – mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyi, geniş mətnlərdir. Kiçik bir miniatür, mənsur şeir, hekayə, bir povest, bir roman da, bütövlükdə makromətn hesab olunur və əlaqəli nitqin elə böyük hissəsidir ki, bir neçə mikromətndən əmələ gəlir, özündə məna, kommunikativ, quruluş, kompozisiya və qrammatik bütövlüyü birləşdirir.

Mikromətnlər – mətn dilçiliyinin spesifik tədqiqat obyektidir. Əslində, “mikromətn” termini də müxtəlif mənalarda başa düşülür. Bu sözün mətn dilçiliyinə qədərki mənası hamıya məlum və aydındır: təhlil, tədqiq üçün seçilən bir və ya bir neçə cümlə mənasındadır. Lakin mətn sintaksisində nəzərdə tutulan mikromətn xüsusi səciyyəvi əlamətləri olan linqvistik vahiddir və bu cəhətdən cari təhlil üçün seçilən hər hansı cümlələrdən, kiçik mətn parçalarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Mikromətn əlaqəli nitqin o hissəsidir ki, daha kiçik mətnlərə ayrılır və mütləq bir neçə müstəqil cümlənin məna, kommunikativ, quruluş, kompozisiya və qrammatik birliyindən ibarətdir.

Frazafövqi vahidlər mikromətnlərdir. Bunlar bir-biri ilə cəmlənərək makromətnləri yaradır. Hər hansı bir bədii əsərin struktur və məntiqi-semantik cəhətdən keyfiyyətlərini yoxlamaq, sənətkarların ustalığını üzə çıxarmaq üçün sintaktik bütövlər, onların məna və quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi son dərəcə geniş imkanlar yaradır.

Mətnin əsasını təşkil edən cümlələr birliyi müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Məsələn, K.Abdullayev mürəkkəb sintaktik bütöv, Ə.Abdullayev, L.Hüseynova “frazafövqi vahid”, V.Q.Kolşanski “abzas”, İ.R.Qalperin “frazafövqi vahid”, İ.O.Moskalskaya “diskurs”, V.Q.Admoni “böyük sintaktik bütöv” və başqaları müxtəlif terminlərdən istifadə etmişlər. “Frazafövqi vahid” termini daha məqsədəuyğundur.

N.Novruzova yazır ki, frazafövqi birləşmə mətn vahidlərindən biridir. O, cümlələr qrupunun öyrənilməsinə kömək edir. Frazafövqi birləşmə (vahid) dil vahidi kimi öyrənilmir. Burada birinci cümlə həmişə müstəqil və möhkəm başlanğıca malik olur, onun sərhədi möhkəmdir. “Frazafövqi vahid birxətli sintaktik ardıcılıqda düzülüb və ayrı-ayrı nitq tiplərinə aid olan cümlələrdən ibarətdir” [3. 49].

Frazafövqi vahidin mətn sintaksisində yeri, mövqeyi, onun təzahürü və s. kimi məsələlərin dəqiq öyrənilməsi, müəyyən edilməsi aktual üzvlənməsinin hərtərəfli tədqiqinə də təminat vermiş olur. Frazafövqi vahid aktual üzvlənmə ilə bağlı meydana çıxır. Frazafövqi vahid cümlələr birliyi, aktual üzvlənmə ilə əlaqədar ayrılan hissədir, nitqin seqmenti kimi xüsusi ölçülü və vəzifəli bir vahiddir.

Frazafövqi vahid, aktual üzvlənmə baxımından xətti sintaktik ardıcılıqla və sərbəst şəkildə bağlanan cümlələr birliyindən ibarətdir.

Frazafövqi vahidin mətn sintaksisində yeri, mövqeyi, onun təzahürü və s. kimi məsələlərin dəqiq öyrənilməsi və müəyyən edilməsi aktual üzvlənməsinin hərtərəfli tədqiqinə də təminat vermiş olur [1. 141].

Frazafövqi birləşmə mətn vahidlərindən biridir, o cümlələr qrupunun öyrənilməsinə kömək edir. Frazafövqi vahid (birləşmə) dil vahidi kimi öyrənilir, burada birinci cümlə müstəqil olur, sərbədi də möhkəmdir. Deməli, frazafövqi vahid birxətli sintaktik ardıcılıqdan və ayrı-ayrı nitq tiplərinə aid olan cümlələrdən ibarətdir. O, mətn yaradan, fikir nüvəsini təşkil edən səsdən, sözdən, ifadədən, söyləmədən ibarət nitq vahidi, mətnin daxili komponentlərindən ən çox nəzərə çarpanı, aparıcısıdır.

Frazafövqi vahid aktual üzvlənmə baxımından xətti sintaktik ardıcılıqla və sərbəst bağlıqla bağlanan cümlələr birliyindən ibarətdir. O ya özündən sonra, ya da özündən əvvəl ümumiləşmiş şəkildə olsa da, hər hansı bir sözlə, cümlə və ifadə ilə bağlı olub, həmin vahidi izah və ifadə edir. Frazafövqi vahid birbaşa mətn daxilində özündən əvvəlki, yaxud sonrakı fikrə işarə edir. Onun münasibətini yeni keyfiyyət tutumunda, abstrakt səviyyədə, əksər hallarda mətnaltı mənalarda dəqiqləşdirir. Ən başlıcası isə abstrakt - konkret vahid kimi, intonasiyasının tonal mövqeyində, deyim tərzində yeni dinamiklik, xüsusi çeviklik tutumuna malik olur və nəinki sadə hətta mürəkkəb mətnlərin formalaşmasında yaxından iştirak edir.

Mətn daxili vahidlərin formalaşmasında, əlbəttə, sintaktik vasitələrin də köməyi böyükdür. Mətnə frazafövqi vahidlərin sintaktik vasitə kimi çıxış etməsi də digər vahidlər kimi labüddür. Bu baxımdan frazafövqi vahidlərin funksiyası çoxcəhətli və çoxçəşidlidir. Bu çoxcəhətlilik frazafövqi vahidlərin mətnlərin özlərini bir-birinə qapayan vasitə olması faktını təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011
2. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 2013
3. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002
4. <http://www.qkazimov.gen.az/axiv/97.htm>

QRAMMATİKA VƏ STİLİSTİKA

РЕЗЮМЕ ТЕКСТ И СВЕРКОРРАЗОВОЕ ЕДИНСТВО Н.БАГИРОВА

В статье изучается выступление сверкорразовой единицы в тексте как синтаксические средства, также их многосторонность и многовидность. Это многосторонность значение сверкорразовой единицы подтверждает как факт средства связывающей текстов друг с другом.

SUMMARY TEXT AND SUPRAPHRASAL UNIT N.BAGIROVA

In the article from the text, to perform the supraphrasal units, as well as their kinds and multipointedfeatures are learned. This multipointedfeatures confirm that the supraphrasal units are closing method for each other.

XARİCİ ORDULARDA

YENİ DÖYÜŞ RAKETİ

Hava-yer tipli yeni “Brimstone” raketı Böyük Britaniya və Amerika mütəxəssislərinin müştərək zəhmətlərinin bəhrəsidir. Raketin özüyönələn başlığı Böyük Britaniya, güc və döyüş hissəsi isə Amerika mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmışdır.

Raket PUA-nı təchiz etmək üçün təyin edilmişdir və havaya 8 km-ə qədər yüksəklikdən buraxıla bilər. ABŞ-ın Kaliforniya ştatındakı Çin gölündə yerləşən Naval Air Weapons Station bazasında “Brimstone” raketinin MQ-9 Reaper PUA-dan atış sınaqları keçirilmişdir. Raketlə stasionar, manevr edən və 120 km/saat sürətilə hərəkətdə olan hədəflərə 9 dəfə atış açılmış və bütün hallarda hədəflər məhv edilmişdir.

Sınaqlar yarımaktiv lazer və aktiv radiolokasiya yönləndirmə sisteminin birlikdə necə çalışdığını öyrənmək və çox yüksəksürətli hədəflərin dəqiq vurulmasının təmin edilməsini nümayiş etdirmək məqsədilə aparılmışdır. Raketı hazırlayan işçi şirkət – MBDA raketin öz sinfində ən dəqiq silah olduğunu təsdiq edir. Raketin uzunluğu 1,8 m, diametri 18 sm, ağırlığı 44 kq-dır.

Böyük Britaniya MN-i “Brimstone” raketindən “Tornado” GR4 PUA-nın bazasında Əfqanıstan və Liviyadakı döyüş əməliyyatlarında istifadə etmişdir.

TABELİK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ OLMAYAN HƏRBİ QULLUQÇULAR ARASINDA QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN NİZAMNAMƏ QAYDALARININ POZULMASININ CİNAYƏT-HÜQUQİ XARAKTERİSTİKASI

Nəsir HÜSEYNOV – hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: cinayət, hərbi xidmət əleyhinə cinayət, cinayət obyektı, təhqir, şərəf və ləyaqətin alçaldılması.

Ключевые слова: преступление, преступления против военной службы, объект преступления, оскорбление, унижение чести и достоинства.

Keywords: crime, crimes against military service, object of the crime, abuse, honor and dignity.

Dövlət qulluğunun növlərindən biri olan hərbi xidmət hərbi qulluqçular arasında müəyyən qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Müvafiq qanunvericilik normaları ilə tənzimlənən həmin münasibətlər aidiyyəti subyektlərin hüquqi əhəmiyyətə malik olan davranışını, onların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən hərbi hüquq münasibətləri formasını alır.

Qarşılıqlı münasibətlərin məcburi qaydaları Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsinin 1-3-cü fəsilərində (1-139-cu maddələr), davranış qaydalarının ümumi müddəaları isə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsinin birinci fəslində (1-19-cu maddələr) nəzərdə öz əksini tapır [3. 4]. Hərbi nizamnamələrdəki həmin müddəaların hər biri hərbi kollektivdə normal qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasının hüquqi əsasını təşkil edir. Həmin müddəaların tələblərinə zidd olan əməllərə yol verilməsi hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarının pozulması deməkdir. Belə əməllərdən ən çox ictimai təhlükəli olanları kriminallaşdırılaraq Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 328, 329, 330, 331 və 332-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən münasibətlərin hərbi xidmət şəraitində rəislər (komandirlər) tərəfindən pozulması Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 35-ci fəslində nəzərdə tutulan tərkiblərdən başqa, həmin məcəllənin 309-cu maddəsi (vəzifə səlahiyyətlərini aşma) ilə əhatə olunur.

Hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydala-

HÜQUQ GUŞƏSİ

rının pozulması ilə bağlı olan cinayətlər hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər sistemində xüsusi qrup təşkil edir.

Həmin hüquqpozmalar hərbi qulluqçuların müxtəlif kateqoriyaları arasında nizamnaməyə zidd münasibətlər zəminində yaranır və əsasən zərərçəkmiş şəxslər üzərində zorakılıq hərəkətləri kimi meydana çıxır. Bu hüquqpozmaların bir neçə qrupu mövcuddur.

Birinci qrupu tabelikdə olanlar və komandirlər (rəislər) arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydaları əleyhinə olan cinayətkar qəsdlər təşkil edir. Belə əməlləri törədən hərbi qulluqçular zorakılıq edir, komandirlərin ləyaqətini kobud şəkildə alçaldır, öz iradəsini tətbiq etməklə sonuncuların öz vəzifə borclarını icra etməsinə maneə yaradır. Bir sıra hallarda təqsirkarların məqsədi qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarını nizamnaməyə zidd münasibətlərlə əvəz etməkdən ibarət olur. Bir qayda olaraq, belə əməllər CM-nin 329, 330, eləcə də 331.2-ci maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərin tərkibini yaradır.

Nizamnamə qaydaları əleyhinə olan ikinci qrup cinayətlərə komandirlər (rəislər) tərəfindən tabelikdə olanlar barəsində törədilən əməllər (bir qayda olaraq, zorakılıqla bağlı olan) aid edilir. Onlar zorakılıqla müşayiət olunan vəzifə səlahiyyətlərini aşma (CM-nin 309-cu maddəsi), hərbi qulluq vəzifəsini yerinə yetirən digər şəxsə müqavimət göstərmə, zor tətbiq etmə və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə onu qulluq vəzifəsini pozmağa məcburetmə (CM-nin 329-cu maddəsi), tabelikdə olan hərbi qulluqçunu təhqiretmə (CM-nin 331.2-ci maddəsi) və rəisin öz tabeliyində olan şəxsi döyməsi və ya ona işgəncə verməsi (CM-nin 331.3-cü maddəsi) kimi əməllərdən ibarətdir. Belə cinayətlər adətən bəzi rəislərin (əsasən çavuş heyətindən olan) nizamnamə metodları ilə hərbi qaydanı təmin etmək bacarığının olmaması, yaxud bunu istəməməsi ilə bağlı olur.

Üçüncü qrupa tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarını pozma (CM-nin 332-ci maddəsi) və hərbi qulluqçunu təhqiretmə (CM-nin 331.1-ci maddəsi) cinayətləri aid edilməlidir. Bu cinayətlər xidməti vəziyyətinə görə bərabər olan hərbi qulluqçular arasında qeyri-formal (nizamnaməyə zidd) şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi ilə şərtləndirilən nizamnaməyə zidd münasibətlər zəminində törədilir. Göstərilən cinayətlərin xarakterik xüsusiyyətləri təqsirli şəxslərin onlarla birgə xidmət keçənləri öz iradəsinə tabe etdirmək, ən çətin xidmət vəzifələrinin icrasını onlara tapşırmaq, gənc əsgərləri onlara qulluq göstərməyə məcbur etmək, kollektivdə özünə imtiyazlı vəziyyət yaratmaq cəhdindən ibarətdir.

Bu məqalə çərçivəsində aparılan araşdırmanın obyektini hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarının pozulmasının

məhz sonuncu qrupudur. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil edilən problemin cinayət-hüquqi aspektləri X.M.Axmətşinin, E.A.Morqulenkonun, K.D.Neçevinin, A.E.Volkovun, İ.İ.İsrailovun, A.İ.Quliyevin, A.S.Əliyevin və digərlərinin fundamental əsərlərində kifayət qədər ətraflı araşdırılmışdır. Lakin bununla yanaşı, tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarının pozulmasının cinayət-hüquqi xarakteristikasının bəzi xüsusiyyətlərini bir daha təhlil etməyi, CM-nin 332-ci maddəsinin hazırkı redaksiyasının bəzi kriminoloji məsələlərinə toxunmağı zəruri hesab edirik.

Tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydaları əleyhinə törədilən cinayətlər, silahlı qüvvələrin və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış digər silahlı birləşmələrin normal fəaliyyəti üçün ciddi təhlükə yaradır. Göstərilən cinayətlər hərbi xidmətin hərbi intizam və daxili qaydalar kimi tərkib elementlərini sarsıdır. Hərbi intizamın və daxili qaydanın pozulması isə öz növbəsində ayrı-ayrı hərbi qurumlarda döyüşə hazırlıq vəziyyətinin və bütünlükdə döyüş qabiliyyətinin zəifləməsini, bəzi hallarda isə tamamilə itirilməsini qaçılmaz edir. Bununla yanaşı, belə əməllər zərərçəkmişlərin öz vəzifə borclarını tələb olunan səviyyədə icra etməsinə maneə törədir, döyüş hazırlığı təlimlərinin effektivliyini azaldır, hərbi qulluqçunun şəxsiyyətinə qəsd edir, ona fiziki, mənəvi, yaxud maddi zərər vurur, bir sıra hallarda isə zorakılığa məruz qalmış şəxslərin özləri tərəfindən müxtəlif cinayətlərin törədilməsinə zəmin yaradır.

Hərbi xidmət şəraitində belə əməllərin xüsusilə ictimai təhlükəli olması onlara müvafiq cinayət-hüquqi qiymət verilməsini tələb edir. Belə əməllərə görə cinayət məsuliyyəti Azərbaycan Respublikası CM-nin 332-ci maddəsində nəzərdə tutulur.

Hərbi qulluqçular arasında yaranan qarşılıqlı münasibətlərin böyük əksəriyyəti hərbi nizamnamələrlə tənzimlənir. Həmin münasibətləri tənzimləyən qaydalara olan əsas tələblər Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət və İntizam Nizamnamələrində nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarının pozulması kimi təzahür edən bütün əməllər deyil, ancaq onlardan zərərçəkmiş şəxsin şərəf və ləyaqətinin alçaldılması və ona qarşı zor tətbiq edilməsi ilə bağlı olanlar CM-nin 332-ci maddəsi ilə tövsif olunur.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 332-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin cinsi (xüsusi) obyektı, hərbi qulluğun müəyyən edilmiş qaydaları, bilavasitə obyektı tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydaları, əlavə obyektı isə hərbi qulluqçunun şərəf və ləyaqəti, həmçinin sağlamlığıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi xidmət münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi münasibətlər zəminində

HÜQUQ GUŞƏSİ

bir hərbi qulluqçunun digərinə zor tətbiq etməsi CM-nin 332-ci maddəsilə tövsif oluna bilməz. Belə ki, göstərilən şərait hərbi xidmət münasibətləri çərçivəsindən kənar qalır. Odur ki, belə əməlin törədilməsində təqsirli olan şəxslər cinayət məəcəlləsinin xüsusi hissəsinin şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər fəslinin normaları ilə məsuliyyətə cəlb olunmalıdırlar. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərdən təhlil olunan cinayətin bilavasitə obyektinə görə fərqləndirilir.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 332-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin obyektiv cəhəti onun məzmun və mahiyyətini təşkil edən hərəkətlərin müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Lakin qanunverici orqan icra edilməsi həmin cinayətin obyektiv cəhətini təşkil edən bütün hərəkətləri göstərilən maddənin dispozisiyasında sadalamağı lazım bilmir, ancaq həmin hərəkətlərin hərbi qulluqçuların qarşılıqlı münasibətlərinin nizamnamə qaydalarının pozulması, zərərçəkmiş şəxsin şərəf və ləyaqətinin alçaldılması, yaxud ona qarşı zor tətbiq edilməsi ilə bağlı olmasını qeyd etməklə kifayətlənir.

Dispozisiyanın müəyyən edilməsində qanunverici orqanın rastlaşdığı çətinliklər hər şeydən əvvəl hərbi qulluqçuların nizamnaməyə zidd hərəkətlərinin müxtəlif növ və formalara malik olması ilə bağlıdır. Təhlil edilən norma üzrə tövsif oluna biləcək hərəkətlərin müxtəlifliyi belə şərait yaradır ki, faktiki olaraq bu zaman bir dispozisiya çərçivəsində onların hamısını, yaxud heç olmasa bir qismini sadalamaq mümkün olmur. Lakin belə vəziyyət dispozisiyanın qüsurlu olmasına haqq qazandırmır. Odur ki, CM-nin 332-ci maddəsinin dispozisiyasının hazırda mövcud olan konstruksiyasını aşağıdakı səbəblərdən məqbul hesab etmək düzgün olmaz.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 332-ci maddəsinin dispozisiyası həmin məəcəllənin xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin bir neçə tərkibini mahiyyətə özündə birləşdirir. CM-nin 332-ci maddəsində birinci olaraq zərərçəkmişin şərəf və ləyaqətinin alçaldılması ilə bağlı olan qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarının pozulması göstərilir. Şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətini alçaldan əməl öz növbəsində CM-nin 148-ci maddəsində də nəzərdə tutulur və təhqir adlandırılır. Hərbi qulluqçunun təhqir edilməsi CM-nin 331-ci maddəsində də (331.1-ci maddə) kriminallaşdırılmışdır. Göstərilən maddələrin dispozisiyalarında şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasından və təhqirdən bəhs olunsa da, onlar arasında fərqli cəhətlər də mövcuddur. Birinci fərqli cəhət həmin maddələrdə nəzərdə tutulan əməllərin bilavasitə obyektinə bağlıdır. Belə ki, CM-nin 148-ci maddəsində də nəzərdə tutulan cinayətin bilavasitə obyektinə şəxsiyyətin şərəf və ləyaqəti olduğu halda, CM-nin 331 və 332-ci maddələrində nəzərdə tutulan əməllərin bilavasitə obyektinə hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydaları olaraq ön plana çıxır, hərbi qulluqçunun şərəf və ləyaqəti,

həmçinin sağlamlığı isə əlavə obyekt kimi ikinci plana keçir. Digər fərqli cəhət CM-nin 331-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin məcburi əlaməti olan təhqirin hərbi xidmət üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı və ya belə vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar törədilməsi ilə bağlı olmasıdır. Bu əlamətlərin mövcudluğu qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarının pozulması zamanı şərəf və ləyaqətin alçaldılması və hərbi qulluqçunun təhqir olunması ilə bağlı hərəkətlər arasında müəyyən oxşarlığın olması barədə nəticə çıxarmağa əsas verir. Lakin CM-nin 331 və 332-ci maddələri arasında da fərqli bir cəhət mövcuddur ki, bu da hərbi qulluqçunun şərəf və ləyaqətin alçaldılması ilə bağlı hərəkətlərin, hərbi xidmət üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsi və ya yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olmamasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, CM-nin 148-ci maddəsindən fərqli olaraq, CM-nin 332-ci maddəsində şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına kütləvi çıxışlarda, nümayiş etdirilən əsərlərdə və ya kütləvi informasiya vasitələrində, yaxud nalayiq formada yol verilməsi nəzərdə tutulmur.

Zənnimizcə, CM-nin 331 və 332-ci maddələrində nəzərdə tutulan əməllərin fərqləndirilməsi üçün X.M.Axmetşinin Rusiya Federasiyası CM-nin 335 (Azərbaycan Respublikası CM-nin 332-ci maddəsi) və 336-cı (Azərbaycan Respublikası CM-nin 331-ci maddəsi) maddələri ilə bağlı olan mövqeyinin əsas götürülməsi düzgün olar. O, hesab edir ki, 336-cı maddədə nəzərdə tutulan təhqir təqsirkarın zərərçəkmişin şəxsiyyətinə mənfi münasibət bəsləməsi, onun şərəf və ləyaqətinin alçaldılması kimi ifadə edilir, lakin ona qarşı bu və ya digər tələbin irəli sürülməsi, onun hərbi xidmət vəzifələrinin pozulmasına məcbur edilməsi, hərbi kollektivdə təqsirkarın özü üçün imtiyazlı vəziyyətə nail olmağa can atması ilə bağlı olmur [6. 48-49]. “Təqsirkar göstərilən məqsədləri güddükdə onun hərəkətləri RF CM-nin 335-ci maddəsi ilə tövsif olunmalıdır. Fərqləndirmənin qeyd olunan əsasları özünün hüquqi ifadəsini RF CM-nin 335-ci maddəsinin dispozisiyasında da tapmalıdır ki, bu da indiyə qədər edilməmişdir. Bu qanunvericilik nöqsanı tövsiflə bağlı səhvə yol verilməsinə səbəb olur, təhlil olunan normanın mahiyyətinin başa düşülməsi maneə törədir” [7. 27].

Hesab edirik ki, göstərilənlərin Azərbaycan Respublikası CM-nin 331 və 332-ci maddələrinə şamil edilməsi və sonuncu maddənin dispozisiyasına müvafiq dəyişikliyin edilməsi düzgün olar.

CM-nin 332-ci maddəsinin dispozisiyasında olan sonuncu alternativ əlamət zor tətbiq etmədir. Bu əlamət zorakılığın istənilən formasını əhatə edərək, sağlamlığa vurulan zərərin ağırlıq dərəcəsiindən asılı olaraq cinayət məsuliyyətini diferensiasiya edir (332.2.5 və 332.3-cü maddələri). Öz-özlüyündə zorakılığın cinayət-hüquqi anlayışı hüquq ədəbiyyatında kifayət qədər araş-

HÜQUQ GUŞƏSİ

dırılmışdır. Bir qayda olaraq, tövsif zamanı da onunla bağlı problem yaranmır. Lakin bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, zor tətbiqetmə hədəsinin CM-nin 332-ci maddəsinin dispozisiyasında nəzərdə tutulmaması anlaşılan deyil. CM-nin 329-cu maddəsi təqsirkarın tələblərinin yerinə yetirilməsinə dair hissədə CM-nin 332-ci maddəsi ilə müəyyən oxşarlığa malik olmaqla yanaşı, zor tətbiqetmə hədəsini alternativ əlamət kimi nəzərdə tutur. Belə vəziyyətin mövcudluğu bir qədər məntiqsizdir. İlk baxışdan belə görünə bilər ki, rəisi, habelə hərbi qulluq vəzifəsini yerinə yetirən digər şəxsi zor tətbiqetmə hədəsi ilə qulluq vəzifəsini pozmağa məcburetə daha asandır. Tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçuları isə zor tətbiqetmə hədəsi ilə bu və ya digər qanunsuz hərəkətə məcbur etmək ehtimalı o qədər də təhlükəli, yaxud real deyil.

Göstərilənlərin tövsif zamanı səhvə yol verilməsinə səbəb olmaması məqsədilə təbəçilik və qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydaları əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyəti müəyyən edən bu normalar arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılmasını zəruri hesab edirik.

Yuxarıda göstərilənlər belə deməyə əsas verir ki, CM-nin 332-ci maddəsinin qüvvədə olan redaksiyası təhlil olunan qəsdlərin real istiqamətini kifayət qədər əks etdirmir. Bundan başqa bu normaın dispozisiyasının konstruksiyası o qədər də uğurlu deyil, belə ki, onun bəzi obyektiv əlamətləri qarşılıqlı olaraq bir-birini istisna edir, yaxud bir-birini təkrarlayır.

Göstərilən qüsurların aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 332.1-ci maddəsinin dispozisiyasının aşağıdakı redaksiyada verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

“332.1. Hərbi kollektivdə özü üçün şəxsi imtiyazlı vəziyyət yaradılmasına, yaxud başqa qanunsuz niyyətin təmin olunmasına nail olmaq məqsədilə tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamnamə qaydalarını pozma, zərərçəkmiş şəxsin şərəf və ləyaqətini alçaltdımaqla və ya ona qarşı zor tətbiq etməklə, yaxud zor tətbiqetmə hədəsi ilə törədildikdə”

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Hüquq ədəbiyyatı, Bakı, 2011
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası.

F.Y.Səməndərovun redaksiyasında. Bakı, 2007

3) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2007

4) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2007

5) Əliyev A.C. Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər. Bakı, "Sipər" hüquq mərkəzi, 2005

6) Əliyev A.C. Hərbi xidmət əleyhinə törədilən əməllərlə mübarizənin cinayət hüquqi problemləri. Monoqrafiya, "Səda" nəşriyyatı, 2012

7) Quliyev A.İ. Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin şərhli. Bakı, Qanun, 2002

8) Преступления против военной службы (военно-уголовное законодательство России. Научно-практический комментарий уголовного кодекса Российской Федерации. Москва, 1999

9) Моргуленко Е.А. Причины и меры предупреждения нарушений уставных правил взаимоотношений военнослужащих при отсутствии между ними отношений подчиненности. Наука Москва, 2003

XARİCİ ORDULARDA

İDARƏDİLƏN SƏSDƏN SÜRƏTLİ PUA-lar

Müasir PUA-nın mövcud versiyalarını bu sahədə artıq son göstərici hesab etmək olmaz. Belə ki, Northrop Grumman və Lock-heed Martin şirkətləri yeni tipli PUA yaradılması üzərində gərgin iş aparırlar. Müştərək işlər nəticəsində yeni PUA 30 km yüksəkliyə qalxa və 6400 km/saat sürətlə hərəkət edə biləcək. PUA-nın SR 72 və "Avrora" adı aldığı, həmçinin 2020-ci ildə istismara buraxılacağı məlum olmuşdur.

ANIM GÜNÜ

KƏLBƏCƏR HARAYI

Hər bir xalqın tarixində əlamətdar günlər olduğu kimi, ağrı-acılı, hüzn dolu günlər də mövcuddur. Ən yaxın dövrdə baş vermiş Kəlbəcərin işğalı belə günlərdəndir. Vətənin qəlbinə qara daş kimi basılan bu hadisə hər bir azərbaycanlının içini yandırır, bu cür itki ilə barışmayan insanlarımız rahatlıq tapa bilmirlər. Götürək bu yaxın-

larda öz doğma yurdlarında ermənilər tərəfindən girov götürülən həmvətənlərimizin təşəbbüsünü. Onlar bu işgalla barışmayaraq öz dədə-baba torpaqlarını, əzizlərinin qəbrini ziyarət üçün doğma kəndinə, elinə, obasına baş çəkmək üçün çətinlikləri, ölümü, qorxunu gözə gətirərək Kəlbəcəri ziyarətə getmişdilər. Baxın, öz həyatı bahasına doğma torpağı yad etmək...

Bu günlərdə, 2 aprelə biz də yad etdik işğal altında olan Kəlbəcəri. Amma bu bir anim idi. Söhbət 22 il bundan əvvəl düşmən tərəfindən zəbt edilmiş Kəlbəcər rayonunun işğalı ilə əlaqədar Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyində keçirilən tədbirdən gedir.

Tədbiri giriş sözü ilə açan Hərb Tarixi Muzeyinin rəisi, ehtiyatda olan polkovnik Əzizağa Qəni-zadə Kəlbəcər və Azərbaycan torpaqlarının azadlığı uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olanların xatirəsinin bir dəqiqəlik sükutla yad olunmasını xahiş etdi. Kəlbəcərdə gedən ağır döyüşlərin şahidi və iştirakçısı, həmçinin həmin cəbhədə döyüşən "N" hərbi hissənin komandiri kimi o, Kəlbəcər əhalisinin ağır və çətin şəraitdə, şaxtalı, qarlı havada keçilməz dağlardan döyüşçülər tərəfindən necə çıxarıldığını, bu döyüşlərdə əhalinin və döyüşçü dostlarının necə həlak olduğunu qeyd edərək, nəticədə Kəlbəcərin işğal olunması zamanı soyqırım baş verməsinin qarşısının alınmasından acı xatirələr təki söz açdı.

Tədbirdə iştirak edən digər rəsmi qonaqlar, Milli Məclisin deputatı, MDB Müdafiə və Təhlükəsizlik Komissiyasının sədri Adil Əliyev, Hərbi Akademiyanın rəisi general-leytenant Heydər Piriyev və keçmiş döyüşçülər, Qarabağ müharibəsi veteranları çıxış etdilər. Onlar Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin torpaqlarımızın azad olunması ilə bağlı verəcəyi əmri səbirsizliklə gözlədiklərini qeyd etdilər.

Firuz NURİYEV,
"Hərbi bilik" jurnalı

HƏRBİ TƏYİNATLI BAKİ TİKİŞ EVİ

Müharibənin əsas obyektı olan döyüşçünün geyimi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu günümüzdə gəlib çatmış müasir hərbi geyimlər rənginə, çalarlarına, modelinə görə böyük dəyişikliklər yolu keçmişdir. Hal-hazırda hərbi geyimlərin tikişini üzrə ixtisaslaşmış Bakı Tikiş Evinin (BTE) fəaliyyəti ilə bağlı yazı yazmaq qərarına gəldim. Fabrik Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin döyüş personalı üçün yay və qış geyimlərinin tikişini üzrə ixtisaslaşmışdır. Burada yüzlərlə işçi, yüzə qədər çeşiddə hərbi geyim və onların hissələrinin istehsalı ilə məşğuldur. Fabrikin Azərbaycanın bir neçə rayonunda filialları yaradılmış və onlar sərbəst şəkildə təyinatı üzrə fəaliyyət göstərirlər. Eyni zamanda BTE ASC rəhbərliyinin işini düzgün qurması nəticəsində xeyli insan işlə təmin olunmuşdur ki, bu da respublikada iş yerlərinin artırılmasına xidmət edir.

Keçmiş postsovet məkanının dağılması dövründə ictimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, bir çox fabrik və zavodlar dözümlü göstərə bilməyərək ya fəaliyyətini dayandırdı, ya istehsal funksiyasını dəyişdi, ya da digər fabrik və zavodlarla birləşdirildi.

Belə bir çətin zamanda 1 nömrəli Bakı tikiş fabriki Fədail Rəhimovun düzgün və düşünülmüş surətdə yürütdüyü istehsal siyasəti nəticəsində məhv olmaqdan xilas olaraq Bakı Tikiş Evi Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (ASC) adı altında bu gün fəaliyyət göstərir.

BTE-nin direktoru Fədail Rəhimovun söylədikləri: – Bakı bir nömrəli tikiş fabrikinin bazasında qurulan bu müəssisə istehsal ənənəsi olan fabrikdir. Belə ki, 1941-45-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsi dövründə gecə və gündüz dayanmadan çalışaraq Sovet ordusunu hərbi geyimlə təmin etdiyi üçün 1958-ci ildə fabrik “**Qırmızı Əmək Bayrağı**” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bu sahədə əmək

FORMA VƏ MƏZMUN

təcrübəsi olan və bu sahəyə bələd olan insan kimi ixtisasçılarla məsləhətləşmələrdən sonra fabrikdə istehsalın bərpasına qərar verdik. Bu o dövr üçün fabrikin yenidən – sıfırdan qurulması demək idi. İlk olaraq idxal, ixrac və satış bazarları əldə etmək məqsədilə işə başladığımız. Nəhayət, 1993-cü ildə

Qafqazda ilk olaraq BTE Amerika ordusu üçün hərbi geyimlər istehsal və ixrac edən bir müəssisəyə çevrildi və bu ticarət əlaqələri 2001-ci ilədək (7 il) davam etmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin hərbi geyimlər üzrə layihəsinin hazırlanması haqqındakı müraciətindən sonra 1994-cü ildə BTE olaraq mütəxəssislərin iştirakı ilə layihə razılaşdırılmasından sonra 1997-ci ildən hərbi geyimlərin NATO modeli üzrə istehsalı prosesinə başlanılmışdır.

Fabrikin bütün sexlərini gəzib istehsal prosesi ilə tanış olduqdan sonra sınaq sexinə gəldik. **Sexin rəisi Fəxrəddin Əmirov:** – Gördüyünüz kimi, fabrikin daxilində bir neçə sexlər fəaliyyət göstərir. Sınaq sexi fabrikin döyünən ürəyidir. Ümumiyyətlə, bizim nailiyyətimiz qızıl əllərin, yəni tikij ustalarımızın hesabına. Onlardan biri kimi Mahirə xanımı göstərə bilərik. Sexin baş mühəndis-texnoloqu Mahirə xanım uzun illərdir ki, burada çalışır. O, sifarişlərin konkret normativlərini hazırlayır və onun istehsalda tətbiq olunmasına cavabdehdir. Qəbul edilən sifarişlər sınaq sexində dərziləborantlar, konstruktor-texnoloqlar tərəfindən dəqiqləşdirilir, təsdiq edilir və ümumi fikir müzakirəsi əsasında modellərin layihəsi və ölçü cədvəli hazırlanır. Sexin fəaliyyəti dəqiq iş bölgüsünə əsaslanır.

Müəssisədə gördüklərimdən məmnun qaldım. Buradakı xanımların böyük həvəs və ustalıqla onlara həvalə edilən işin öhdəsindən gəlməsi ürəyimi qürur hissi ilə doldurdu. Çünki bizi qarşıda gözləyən qələbənin əldə olunmasında onların da özünəməxsus payı var və olacaq. Mayası zəhmət və halallıqla yağrulmuş bu kollektivə üzümü tutub deyirəm: – *əlləriniz yorulmasın, qoy əməyiniz sizə daim sevinc bəxş etsin. Axı ürəyinizin hərəratı, əllərinizin qüdrəti ilə araya-ərsəyə gətirdiyiniz hərbi geyimlər əsgər və zabitlərimizin yaraşığına çevrilir!...*

Minaxanım ƏKRƏMQIZI,
fotolar Firuz NURIYEVİNDİR
“Hərbi bilik” jurnalı

DÜNYA ORDULARINDA QADIN HƏRBİ QULLUQÇULAR

Vüqar MUSTAFAYEV

BÖYÜK BRİTANIYA

Avropa ordularında zərif cinsin nümayəndələrinə tarixi məxəzlərdə ştatlı hərbi qulluqçu qismində ilk dəfə 1550-1560-cı illərdə rast gəlinir. O dövrdə hərbi xidmətə qəbul olunan qadınlarla müqavilə bağlanırdı ki, orada hərbi ixtisasına uyğun vəzifə borcları və alacağı maaş göstərilirdi. Məsələn, ingilis qanunvericiliyinə görə hər bölükdə 6 nəfərdən çox qadın ola bilməzdi. Demək olar ki, eyni normalar Fransa və digər Avropa ölkələrinə də aid idi..

Qadınların SQ-də hərbi xidmət keçməsi Böyük Britaniyada “Ordu haqqında qanun”la (1975), həmçinin onu tamamlayan “Cinsi əlamətinə görə ayrı-seçkilik haqqında” (1975), “İrqi münasibətlər haqqında” (1976) hüquqi aktları və MN-nin “Gələcəkdə Silahlı Qüvvələrin heyətinin idarə edilməsi” (1995) təlimatı ilə tənzimlənir. [1]

Sonuncu araşdırmalar göstərir ki, hərbi birləşmələrdə qadınların xidməti sosial-iqtisadi statusla və hərbi işin cəmiyyətdə müəyyən inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. Antik dövr yazıçısı Homer “İlliada” əsərində hələ qədim dövrlərdə mövcud olan və qadınların hərbi sahədə iştirakı məsələsinə cəmiyyətin münasibətini bildirmişdi: “...Sən evə keç və öz işlərinlə: tikmək, toxumaqla məşğul ol, müharibə isə kişiləri düşündürər.”

SQ-nin feminizm “xəstəliyinə” tutulması ideyasının vətəni İngiltərə sayılır. 1653-cü ildə İngiltərədə əsgərlərin həyat yoldaşları işləyən ilk qadın hospitaları peyda oldu. İngiltərədə SQ-nin nəzdində 1917-1919-cu illərdə ümumi şəxsi heyətin sayı

DÜNYA ORDULARINDA

100 min nəfərdən ibarət Kralın Qadın HHQ-si, Kral HDQ-nin yardımçı korpusu və Qadın Nəqliyyat legionu yaradılmışdır. 1990-cı ildə uzun illərin qadağasından sonra qadınlara HDQ-də xidmət etmək icazəsi verildi. 2012-ci ilin mayında isə ölkə tarixində ilk dəfə döyüş gəmisinə qadın komandir təyin edildi. 2013-cü ildən qadınlar sualtı qayıqlarda xidmət etməyə başladılar. Hal-hazırda İngiltərə SQ-də qadınlar hərbiçilərin ümumi sayının 10%-ni təşkil edirlər. [2]

İngiltərə Kral HDQ-nin 400 illik tarixində ilk dəfə 1998-ci ildə 28 yaşlı Süzan Mur və 31 yaşlı Melani Robinson “Eşer” və “Ekspress” gəzətçi gəmilərinə komandir təyin edildi. Əsas sensasiya isə İngiltərə HHQ-nin 55 nəfərlik xüsusi təyinatlı elit dəstəsinə 36 yaşlı Coy Raysli-Priçardın təyin edilməsi oldu.

Böyük Britaniyada ən az müqavilə müddəti 4 ildir. 18 yaşına qədər xidmətə qəbul haqqında müraciət olan halda həmin vətəndaşla onun yetkinlik yaşına qədər müvəqqəti müqavilə bağlanır ki, həmin vaxt çatanda müqaviləni daimi müqavilə ilə əvəz etmək mümkün sayılır. Daimi müqavilə bağlanana qədər SQ-ni tərk etmək istəyən yeni çağırışçılara istifadə etdikləri paltar və digər təminatlara görə pul kompensasiyası ödədikdən sonra SQ-nin sıralarını tərk etməyə icazə verilir. Eyni zamanda xidmətlərinin birinci 6 ayı müddətində yaşı 17,5-ə çatan qadın hərbi qulluqçularının müqavilə müddətləri başa çatmadan dövlətə heç bir ödəniş etməyərək SQ-dən tərxis olmaq hüquqları var.

Ölkədə cinslərin bərabərliyinin təminatı prinsipini qorumaq üçün qadın-kəşi bərabərliyinin təminatı komissiyaları yaradılmışdır [3.32].

Bundan başqa, qadın hərbi qulluqçuların ərə getmək səbəbilə vaxtından əvvəl SQ-dən dövlətə heç bir ödəniş etmə-

dən tərxis olunmaq hüquqlarının olduğunu da yaddan çıxarmaq olmaz. Böyük Britaniya SQ-də qadın hərbi qulluqçu ən azı 1 il əvvəldən ərə getmək səbəbilə SQ-dən tərxis olunmaq istəyini komandanlığa bildirməlidir. Qadınlardan vaxtından əvvəl tərxis olunması hallarının azaldılması məqsədilə ər-arvaddın SQ-də birgə xidməti müsbət qarşılır. Ancaq onlara xidməti vaxtın öz istəklərinə uyğun qurulması təminatı verilmir.

Böyük Britaniya SQ-nin döyüş hazırlığında ən geniş yerlərdən birini fiziki hazırlıq tutur. Zabitlər hər il fiziki hazırlıqdan normativ yerinə yetirirlər. Həmin normativləri doldura bilməyənlərə 2 həftə vaxt verilir. Zabit və ya hərbi qulluqçu yenə məqbul qiymət ala bilmirsə, o tibbi müayinəyə göndərilir. Əgər o tam sağlamsa, onun maaşından müəyyən məbləğ tutulur və bunun da bir nəticəsi olursa, onun rütbəsi aşağı salınır.

Böyük Britaniyada qadın hərbi qulluqçular üçün hamiləliyə, doğuma və uşağa baxmağa görə 11 min funt sterlinqə yaxın birdəfəlik məbləğ də nəzərdə tutulmuşdur. Onu da yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, qadın hərbi qulluqçunun uşağının olması Böyük Britaniya SQ-də onun xidməti vəzifələrini icra etməkdən azad olması üçün əsas sayılır.

NATO-nun qadın hərbi qulluqçular komitəsinin sədri briqada generalı Şeyla Xellstrom qadın hərbi qulluqçularla bağlı bu faktorlara diqqət yetirilməsinin vacibliyini göstərir: “milli qanunvericilik, hökumətin siyasəti, xidmətin əsasları (həqiqi hərbi xidmət, könüllü) və onun şərtləri” [4.15].

İngiltərə hərbi həkimlərinin apardıqları araşdırmalar birmənalı olaraq göstərmişdir ki, “hərbi işdə kişilərlə bərabərlik təşəbbüsündə olmaq qadınlar üçün acınacaqlı qurtara bilər və bu problemi fiziki hazırlıqda qadınlara edilən xirdə güzəştlər həll edə bilməz.” 1998-ci ilə qədər Böyük Britaniyada qadın

DÜNYA ORDULARINDA

hərbçilərin (4,6 %) keçdikləri yüngül məşq kursunda onlar fiziki yüklənmələrdən (mü-rəkkəb sınıqlar, bel ağrıları və s.) kişilərə (1,4 %) nisbətən 3 dəfə çox əziyyət çəkmişlər. Ancaq 1999-2000-ci illərdə Böyük Brita-

niya ordusunda hərbi xidmət bərabərhüquqlu elan ediləndən və zərif cinsin nümayəndələrinə şamil edilən güzəştlər götürüldükdən sonra qadın zədələmələrinin sayı (həddindən artıq fiziki yüklənmələr nəticəsində sağlamlıqla bağlı ortaya çıxan problemlər və s.) 2-2,5 dəfə artdı ki, bu da 11,1 % qadın hərbçinin bunun acı nəticələrini dadmasına gətirib çıxartdı.

2003-cü ildə qadın hərbi qulluqçuların sayı Böyük Britaniya SQ-də hərbi qulluqçuların ümumi sayının 8 %-ni təşkil edirdi. Ancaq onların müəyyən vəzifələrdə xidmət keçməsinə bəzi məhdudiyyətlər qoyulmuşdur. **Belə ki, qadın hərbi qulluqçular 30 % -dən artıq quru qoşunlarında, 4 % -ə qədər HHQ-də və 27 % -dən yuxarı HDQ-də vəzifə tuta bilməzlər.** Əslində isə qadınların piyada hissə və bölmələrində, zirehli tank qoşunlarında, düşmənlə bilavasitə təmasda döyüş fəaliyyətlərində olan xüsusi təyinatlı qoşunlarda, həmçinin sualtı donanmada xidmət etmək hüquqları yoxdur.

ALMANİYA FEDERATİV RESPUBLİKASI

Hərbi büdcənin azaldılması və hərbi xidmətin etibarının aşağı düşməsi Almaniya SQ-nin dəstləşmə problemini gərginləşdirmişdir. Bu da 2001-ci ildə Almaniya MN-nin rəhbərliyinin bundesverin bəzi döyüş hissələrinə qadın hərbçilər qəbul edilməsini sınamaq qərarının verilməsinə gətirib çıxartdı.

Bundesverin tərkibində 2 min qadın hərbçi xidmət edir. Bu, SQ-nin ümumi sayının 0,7 %-i deməkdir. Qadınlara xüsusi imtiyazlar demək olar ki, verilmir. Buna baxmayaraq, qadınlar hərbi peşə qazanmaqda aktivlik göstərirlər. AFR MN-nin 2002-ci il üçün statistik göstəricilərinə görə, həmin ildə SQ-də xidmət etmək üçün müraciət edənlərin təxminən 75%-ni qadınlar təşkil etmişdi [5.13].

Ancaq bundesver komandanlığı hər iki cinsdən olan hərbi qulluqçular arasında normal münasibətlərin olması ilə bağlı ciddi problemlərin olduğunu da

etiraf etmişdir. Belə ki, Bundesverdə Sosial Problemlər İnstitutunun əməkdaşlarının keçirdikləri sorğu nəticəsində kişi cinsindən olan təxminən 75% hərbi qulluqçunun qadınlarla birlikdə xidmətin əleyhinə olduğu məlum

olmuşdur [1].

AFR Quru qoşunlarının bölük-tabor səviyyəsində bölmələrində komandirlərin böyük əksəriyyəti qarışıq dəstləşdirilən hissə və bölmələrdə döyüş qabiliyyətinin aşağı olacağını proqnozlaşdırırlar.

1975-ci ildə AFR-də qadınlara bundesverin sanitar qoşunlarında xidmət hüququ verildi. 2001-ci ildə isə onlar döyüş bölmələrində xidmət imkanı əldə etdilər. Bu gün demək olar ki, AFR SQ-nin bütün hərbi ixtisaslarında müqavilə üzrə 19 min nəfər qadın (SQ-nin ümumi heyətinin 10 %-i) xidmət edir.

Hal-hazırda qadın hərbcilərin məişət və tibbi təminatları, onların yerləşdirilməsi, ana olan qadın hərbcilərlə bağlı sahələrdə sosial təminat problemləri hələ də tam həll edilməmişdir. Hərbi ekspertlərin fikrincə, qadın hərbcilər üçün başqa yataq otaqları, mövcud olan tibbi-sanitar və əşya sistemində dəyişikliklər etmək lazımdır ki, bu da hərbi büdcə ilə nəzərdə tutulmamışdır. Bunun kimi problemlərin həlli məqsədilə AFR MN-nin rəhbərliyi bundesverin daxili idarə mərkəzinin mütəxəssislərinə qadın hərbcilərin hərbi xidmətə alışıdırıl-

DÜNYA ORDULARINDA

ması üçün xüsusi proqram, həmçinin mövcud sosial-məişət problemləri üzrə normativ sənədləri hazırlamaq üçün tapşırıq vermişdir.

Tərkibində qadın hərbiçilər olacaq bölmələrə komandir hazırlayan proqramlarda da ciddi dəyişiklik və

təkmilləşdirmələr üzrə işlərə başlanmışdır. Əsas diqqət isə aşağı və orta səviyyəli komandir heyətinin hazırlanmasına, qadın hərbiçilərin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə və qarışıq kollektivlərdə münasib şəraitin yaradılması metodlarına, həmçinin planlaşdırma və döyüş hazırlığı tədbirlərinin keçirilməsi üzrə konkret tapşırıqların çatdırılmasına yönəldilir.

Ancaq bu o anlama gəlməsin ki, bundesverdə bütün zabitlər qadınların orduya “ayaq açmasına” loyol münasibət bəsləyir. Məsələn, Almaniya HDQ-nin “**Marine Forum**” jurnalında Erik Lenert adlı müəllifin bundesverdə feminizmi kəskin tənqid edən “Nəyin bahasına olursa-olsun bərabərlik” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Müəllif məqaləsində fiziki hazırlıq səviyyəsinə görə kişilərdən geri qalan qadınların orduda xidmətə cəlb edilməsinin mənfi istiqamət və çalarlarını göstərmişdir: “O faktı nəzərə almaq lazımdır ki, mübarizə və müharibə müəyyən səviyyədə təcavüzkarlıq tələb etdiyindən qadınlar bu baxımdan hüquqları pozulmuş sayılırlar. Gənc qadınlara cinsin bir anlam olduğu, kişilərlə bərabər olmaq üçün onu aşmaq lazım gəldiyi aşılabilir”.

Ümumi nəticə isə heç də ürəkəçən deyil: “qadınların SQ-də kişilərlə bərabər olması döyüş hazırlı-

ğına pis təsir edir: “Qadınlar öz fiziki məhdudiyyətlərini xidmət yoldaşları – kişilərə “sırıyırlar” ki, bu da hərbi qulluqçulara qoyulan və verilən ümumi hazırlıq standartını aşağı salır” [6].

Lanertin sözlərinə görə, “orduda xidmət ...əksər qadınların fiziki imkanları xaricindədir. İndi döyüş fəaliyyətləri istisnasız olaraq fiziki və psixoloji yüklənmələrlə müşayiət olunur. Bu anlamda təbiət qadın və kişiləri müxtəlif qabiliyyətli yaratmışdır”.

FRANSA

1 yanvar 2002-ci ildə Fransada SQ-nin tam peşəkar orduya keçid üzrə dəstləşməsi başa çatdı. Belə ki, SQ-nin şəxsi heyətinin dəstləşməsini yalnız kişilərin hesabına doldurmağın mümkün olmaması üzündən qadınların hərbi xidmətə cəlb edilməsinə diqqətin artırılması məsələsi ortaya çıxdı.

Hökumətin 98-86 №-li dekreti qadınların hərbi xidmətə qəbul edilməsinə qoyulan məhdudiyyəti və onların SQ-yə qəbuluna qoyulan həddi 1998-ci ildə ləğv etdi. Yalnız bir istisna olmaqla – qadın hərbiçilərin xidməti vəzifələrini yerinə yetirməsi ilə uyğun gəlməyən şərtlərdə xidmət üçün nəzərdə tutulan vəzifələrə onların təyin edilməsindən başqa, qadınlar hüquqlarına görə kişilərlə bərabərləşdirildi. Lakin qadınların xüsusi təyinatlı qoşunlarda və xarici legionda, HDQ-nin sualtı qayıqlarında xidməti hələ də qadağan edilmişdir. Hərbi-tibb xidməti və HHQ-də qadınların xidmətinə məhdudiyyət yoxdur.

Müdafiə nazirinin 10 noyabr 1999-cu ildə verdiyi göstərişdə yalnız kişilərin təyin ediləcəyi vəzifələrin siyahısı göstərilir. Bu vəzifələri də şərti olaraq 2 qrupa bölmək olar:

– düşmənlə bilavasitə təmas şəraitində döyüş fəaliyyətlərini nəzərdə tutan vəzifələr;

– birgə yaşamın mürəkkəbliyi ilə bağlı olan və xüsusi şəraitlərdə icra edilən vəzifələr.

Həddin və məhdudiyyətlərin böyük əksəriyyətinin götürülməsinə baxmayaraq, qadınların 56 %-i inzibati-təsərrüfat vəzifələrində (quru qo-

DÜNYA ORDULARINDA

şunlarında – 80%, HHQ-də – 60%, HDQ-də 50 %) xidmətə üstünlük verirlər. Qadınlarla dəstləşdirilən əsas hərbi-peşə qeydiyyatı:

– informasiya və telekommunikasiya sistemləri – 20%;

– psixoloji və hüquqi xidmət, beynəlxalq əlaqələr, iqtisadiyyat və maliyyə, kargüzarlıq- 40%;

– texniki profilli mütə-

xəssislər – 26%.

Qadın hərbiçilərin tutduqları əsas hərbi vəzifələr isə bunlardır: kabinet rəisi (katib), tədqiqat layihəsi rəisi, rabitə qovşağı rəisi, texniki xidmət zabiti, zabit-mexanik, informasiya şəbəkəsi sistemi üzrə analitik, xəzinədar, zabit-təlimatçı.

Bəzi qadın hərbi qulluqçular mürəkkəb və təhlükəli hərbi peşələr seçirlər. Belə ki, HHQ-də 20 qadın pilot qismində nəqliyyat aviasiyasında, 1 qadın “**Miraj**” 2000 D qırıcı təyyarəsinin pilotu kimi, 9 nəfər qadın isə xüsusi təyinatlı bölmələrdə xidmət keçirlər. HDQ-nin “**Şarl de Qoll**” aviadaşıyıcısında göyörtə aviasiyasının eniş-qalxış təminatı komandasının rəisi və İRS freqatlarından birinin komandiri də qadındır, 9 nəfər qadın isə “**Janna d'Ark**”

helikopter daşıyıcısında xidmət keçirlər. 1993-cü ildən etibarən HDQ-də ildə 1 ədəd gəmi olmaq şərtilə heyət üzvlərinin qarışıq dəstləşdirilməsi həyata keçirilir. 2003-cü ilin göstəricilərinə görə artıq 10 ədəd gəminin heyəti qarışıq dəstləşdirilmişdir və eyni ilin məlumatları Fransa SQ-də təxminən 28 min qadının xidmət etdiyini göstərir. Onların SQ-də sayı gündən-günə artır. Belə ki, sayları 1995-ci ildə 7,5 % olan qadın hərbiçilərin sayı 2002-ci ildə 10,1 % təşkil edirdi [1]. Qadın hərbi qulluqçuların orta yaş həddi (kişilərdə 33,2 ildir) 29,3 ildir. Bu, 50 yaşına qədər olan qadın hərbi qulluqçuların 50%-nin 30 yaşdan cavan olması deməkdir.

Qadın hərbi qulluqçuların xeyli hissəsi (təxminən 75 %-i) hərbi vəzifə və ailə həyatını uyğunlaşdırmağa meyillidirlər. Onlardan 75 %-i hərbiçilərlə evlənmiş və çox böyük qismi də ərləri ilə SQ-nin eyni qoşun növündə xidmət keçirlər.

Sosioloji araşdırmaların nəticələri göstərir ki, qadın hərbi qulluqçuların 80 %-i hərbi xidmət keçdikləri üçün şəxsi həyatlarında heç bir çətinlik çəkmirlər. Bu, Fransa SQ-də xidmət keçən 72 % qadının nizamlanmış iş günü üzrə qulluq etmələri ilə izah olunur (inzibati-təsərrüfat vəzifələrində 80 %). Bununla belə, hərbi-tibbi xidmətdə çalışan qadın hərbi qulluqçuların yalnız 55 %-i hərbi xidmətlə şəxsi həyatın normal uyğunlaşdırılmasına müsbət yanaşdıqlarını söyləyirlər. Bu da tibbi xidmətdə daha çox yüklənmə olduğundan irəli gəlir.

SQ-də şəxsi həyatla peşəkar fəaliyyətin balansını təmin etmək problemi ilk növbədə uşaqlı qadınlara aiddir. 33 % qadın hərbi qulluqçu məktəbəqədər

DÜNYA ORDULARINDA

© Armée de l'air

yaş səviyyəsində uşağa qulluqla bağlı çətinlik çəkir. Bəzi qadın hərbi qulluqçular anaları xidmətdə olarkən uşaqlara baxmağı təmin edəcək xüsusi qurumun yoxluğu və ya çatışmazlığından narazıdırlar. Bura gecə xidmətində olan qadınları da əlavə etsək problem bütün çılpaqlığı ilə ortaya çıxmış olur. Daha çətini isə bəzi

dövlətlərdə SQ-in iş vaxtı ilə məktəbəqədər və təhsil müəssisələrinin rejiminin uyğunlaşdırılmamasıdır.

Hərbi qulluqçuların Fransa ərazisindən kənarında qoyulan tapşırıqları icra etmək üçün ailələrindən uzun müddət ayrılmaları, qadın hərbi qulluqçuların sayının artması və hərbi-ailə başçılarının (ər-arvadın) peşəkar məşğuliyyətinin artması səbəbilə Müdafiə Nazirliyi hərbi ailələrinə sosial yardımın təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən işlər görməkdədir. Sosial yardım anlamında sadalananlar nəzərdə tutulur: MN-nə aid olan uşaq bağçaları və körpələr evlərində yerlərin sayının artırılması; hərbi uşaqları üçün təhsil və sosial həmrəylik nazirlikləri ilə mülki sektorda ehtiyat yerlərin sayının artırılması məqsədilə razılaşmaların aparılması; uşaqlara baxılmasına görə xərcləri kompensasiya etmək üçün saati 3 avro hesabı ilə ödəmələr; hərbi qulluqçunun xidmət yerini dəyişərkən uşaqların təhsillərini davam etməsinə kömək məqsədilə

ödəmələrin və faizsiz kreditlərin artırılması və s. **Bundan başqa ailəyə qarşılıqsız maddi yardım çərçivəsində uyğun səviyyəli sosial komissiyanın qərarı ilə aşağıda öz əksini tapan ödəmələr də var:**

– təcili və istisna hallarda verilən maddi yardım (ailə başçıları-

ecpa d

nın ölümü, təbii fəlakətlər və s.). Yardımın ayrılması haqqında qərarı yerli sosial komitə verir. Bir dəfə verilən yardımın məbləği 1219,59 avrodur; [1]

– əlil, xəstə və yaşlı adamlara qulluq edilməsi məqsədilə ayrılan kompensasiya. Xidmət orqanlarına xidmət məbləğinin 25%-dən 90 %-ə qədəri sosial

kassalar tərəfindən köçürülür;

– qocalar evlərində, ixtisaslaşmış uşaq və əlillər evlərində hərbcilərin yaxın qohumları və mülki qulluqçuların saxlanması üçün verilən ödəmələr;

– valideynlərin hər ikisi də işləyən ailələrə yaşı 3-6 olan uşaqlara baxmaq üçün hər uşağın bir gününə ayrılan 2,53 avro yardım (o cümlədən, heç olmasa biri Müdafiə Nazirliyində);

– MN-i Sosial İdarə İnstitutunun 6 yaşdan yuxarı uşaqların saxlanması üçün uşaq müəssisələrinə ayırdığı maddi yardım 4,5 mln. avro;

– hərbi qulluqçuların yeni xidmət yerinə təyinatla bağlı uşaqlarına tam orta təhsil (kollec, lisey) almaları üçün, xüsusilə də fərdi hazırlıq üçün ayda 136,75 və ya ildə 1230,72 avro yardım alınmasına.

2002-ci il üçün Fransa MN-i sosial yardımlara 400 mln. avro ayırmışdı ki, onlardan da 177 milyonu sosial ödəmələrə, 223 milyonu isə ev almağa yardım üçün ayrılmışdı.

Fransız ordusunda xidməti pillələrlə irəliləmə hərbi-təhsil müəssisələrində, kurslar və təcrübə müddətində ixtisasını mərhələli şəkildə artırmaqla nəzərdə tutulmuşdur. Bu, daimi yaşayış yeri və ailədən uzun müddətə ayrılmaq deməkdir. Bunu nəzərə alaraq, qadın hərbi qulluqçular öz karyeralarına münasibətən sadalanan strategiyamı seçirlər:

– şəxsi həyat hərbi karyeradan asılı olmalıdır. Bu fikirdə olan qadın hərbi qulluqçular 50% təşkil edir (HHQ-də 33%);

– karyera şəxsi həyatdan asılı olmalıdır. Bu fikrə isə qadın hərbi qulluqçuların cəmi 14 %-i üstünlük verir;

– karyera və şəxsi həyatın balansına da nail olmaq lazımdır. Qadın hərbi qulluqçuların 33 %-i (HHQ-50%) bu fikirdədir.

Ancaq yuxarıda söylənilənlər də bu fikri açıqlamağa əsas verir ki, ayrı-ayrı

DÜNYA ORDULARINDA

dövlərdə üstünlük ya karyeraya, ya da şəxsi həyata verilir. Xidmətə qəbul edilən və bu kateqoriyadan olan qadınlar karyera pilləsində çox aktiv sürətdə irəliləyirlər. Şəxsi həyatlarını qurmağa isə daha sonra qoşulurlar. Ailə həyatında planlaşdırılmış məqsədlərinə nail olduqdan sonra, yəni uşaqlar müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra üstünlük təkrar karyeraya verilir. Fransa ordusunda qadın zabitlərin sayı kişilərə nisbətən 2 dəfə azdır [1]. Digər kateqoriyalarda isə nisbətən bərabərlikdir.

Qadın hərbi qulluqçuların hərbi xidmət müddəti də kişilərə nisbətən ortadır. SQ-dən vaxtından əvvəl tərxis olunan qadın hərbi qulluqçuların sayı ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif olmuşdur. Məsələn, 1996-1998-ci illərdə qadın hərbi qulluqçular 60% təşkil etdiyi halda bu göstərici kişi hərbi qulluqçulara nisbətən 35 % idi. Sırası piyadalar cinsindən asılı olmayaraq orta hesabla 5 il xidmətdən sonra tərxis olunurdular. Kiçik zabit kimi xidmət edən qadın hərbi qulluqçular 20 ildən sonra (kişilər 23 il), zabit-qadınlar isə 19 il xidmətdən sonra (kişilər 27 il) tərxis olunurdular. Fransa SQ-də xidmət edən qadın hərbi qulluqçular orduda özlərinə məxsus yerləri və rolları olduğuna, böyük əksəriyyəti (82 %-i) kişi hərbi qulluqçuların onları həqiqi hərbi hesab etdiklərinə tam əmindirlər.

Fransada qadınların orduda xidməti 1939-cu ilə təsadüf edir. 1995-ci ildən etibarən qadın hərbi qulluqçular bütün növ təyyarələri idarə etmək hüququ qazanmışlar. 2014-cü ildən isə qadınlar döyüş fəaliyyətlərində iştirak edirlər [7].

Ölkə rəhbərliyi cinsi əlamətinə görə hərbiçilərin hüquqlarının bu və ya digər tərzdə pozulmaması üçün tədbirlər görür. Onu da demək yerinə düşər ki, qadın hərbi qulluqçulara verilən əlavə imtiyazlar cəmiyyətin gözündə onların təhqir olunması kimi qarşılır. Mülki əhali ilə müqayisədə hərbiçilərin, o cümlədən qadın hərbiçilərin hüquqlarının pozulması sosial proqramlar çərçivəsində, müəyyən ödəmələr və əlavə yardımlarla kompensasiya edilir.

Hal-hazırda Fransa HHQ-nin şəxsi heyətinin 22%-ni qadınlar təşkil edir. 1983-cü ildə nəqliyyat təyyarələrini idarə edən qadın-təyyarəçilər hazırlandı,

Fransa SQ-i tarixində **“Rafal”** qırıcı təyyarəsində uçuşlara buraxılan ilk qadın **Kler Meruz** olmuşdur. Bu, 9 mart 2012-ci ildə baş tutmuşdur. İndi o **“Provans”** 1/7 eskadrilyasında xidmət edir. Bu gün kapitan rütbəsi daşıyan Kler həm də **“Fransa patrulu”** pilotaj qrupunun aparıcı pilotudur. O deyir: **“Hökmən kişi-təyyarəçilərdən yaxşı olmağa çalışmaq lazım deyil, qırıcı-təyyarəçi peşəsinin özü də xeyli çətin bir peşədir”** [8].

2009-cu ilin statistikasına görə Fransa SQ-də 5 nəfər qadın hərbi qulluqçu “polkovnik”, 2 nəfər isə “general” rütbəsi daşıyır [9].

3 noyabr 2010-cu il tarixli **“La Monde”**nin məlumatlarına görə, Fransa MN-nin “Hərbçilər və ailələri” məruzəsində göstərilir ki, “Fransa ordusunda xidmət edən 340 min nəfər hərbi qulluqçudan 50 min nəfəri qadındır. Onların da sayı hər gün artmaqdadır. Əgər 2001-ci ildə qadınlar şəxsi heyətin 9%-ni təşkil edirdilərsə, 2009-cu ildə bu, 15 %-ə yüksəlmişdi. Piyada qadınlar şəxsi heyətin 10%-i, yəni 13500 nəfər, tibb işçilərinin tam yarısı, HHQ-də 11 700 nəfər və ya 21%, HDQ-də isə 12% təşkil edir. Yuxarı komanda heyətində 5%, aşağı komanda heyətində isə 14 %-dir”.

Araşdırma müəllifləri onu da aydınlaşdırmışlar ki, hərbiçilər ailə baxışları önəmliyinə görə digər vətəndaşlardan seçilir. Belə ki, Fransa ordusunun şəxsi heyətinin 59 %-ni 35 yaşdan aşağı hərbiçilər təşkil edir ki, onların da 3/4-ü ailəlidir. Ümumiyyətlə götürəndə isə 45 yaşına qədər fransız kişi hərbi qulluqçularının 9/10-nun, qadınların isə 8/10-nin uşaqları olur. 35 yaşdan cavan olan hərbi qulluqçular Fransa ordusunun 59 %-ni təşkil edir ki, onların da 3/4-ü evlidir. Ümumiyyətlə götürəndə isə 45 yaşına qədər kişi hərbiçilərin 9/10-u ata, qadın hərbiçilərinin isə 8/10-i ana olur [10].

30 sentyabr 2009-cu il üçün Fransa SQ-nin şəxsi heyətinin 14,72 %-ni qadın hərbi qulluqçular təşkil edirdi ki, bu da 49660 nəfər (yəni, hər 100 nəfər hərbiçinin 15 nəfəri qadındır) deməkdir.

Bunu daha dolğun aşağıdakı cədvəldə görmək olur:

Fransa ordusunda qadın hərbiçilərin faiz nisbəti			
zabitlər	kiçik zabitlər	sıravilər	könüllülər
10,79 %	14,50 %	13,94 %	31,61 %

DÜNYA ORDULARINDA

SQ-nin növləri üzrə isə faiz nisbəti belə dəyişir:

Fransa Silahlı Qüvvələrində qadınların xidmət faizi							
Yerüstü qoşunlar	Aviasiya	Donanma	Jandarm qüvvələri	Mühəndis və digər xidmətlər	Tibb xidməti	Yanacaq təminatı	Digər qoşunlar
10,15 %	21,25 %	13,03 %	14,57 %	7,52 %	49,99 %	9,07 %	24,18 %

İTALIYA

İtaliya respublikasında ölkənin qorunmasına mükəlləf Müdafiə Nazirliyi-dir. Ölkə əhalisinin hərbi xidmətə çağırışı da Konstitusiyanın 52-ci maddəsi ilə tənzimlənir: **“Vətənin qorunması hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur”** [12].

Qadınların İtaliya SQ-də hərbi xidmət qaydası ölkənin Konstitusiyası, 380 №-li qanun (1999-cu il) və hökumətin 24 №-li dekreti (1999-cü il) ilə tənzimlənir. İtaliya Konstitusiyasında deyilir: **“Qadınlara bütün sahələrdə kişilərlə eyni hüquq təminatı verilir”**. Bu müddəa italyalı qanunvericilərin qadınların hərbi xidməti ilə bağlı məsələləri nizamlaması üçün kifayət edir.

380 №-li qanuna əsasən qadınlar SQ-nin bütün növlərində sırası, çavuş, kiçik-zabit və zabit kimi müqavilə bağlayaraq xidmət edə bilər. Qanunda bəzi vəzifələrin qadınlar tərəfindən tutulmasına məhdudiyət qoyan bənd də var

ki, həmin vəzifələrin siyahısı müdafiə naziri tərəfindən hər il təsdiq edilir. Bundan başqa, qadınların hərbi xidmətə qəbulu ilə bağlı illik norma da mövcuddur. Məsələn, 2000-2001-ci illərdə (hərbi məktəblərə qadınların ilk dəfə qəbulu) QQ, HHQ, HDQ və kiçik-zabit məktəblərinə qəbul zamanı qadınların maksimal qəbul həddi ümumi tələbələrin 20%-ni təşkil edirdi. Eyni illərdə sırasıyla heyətə qəbul zamanı qadınların qəbul həddi isə 30% idi.

Qanuna görə qadın hərbi qulluqçular kişilərlə bərabər hüquqlara (xidmətdə yüksəlmə, pul təminatı, sosial müdafiə təminatı və s.) malikdirlər.

Eyni zamanda qadınların mülki qulluqçularla bərabər analıq məzuniyyətinə çıxmaq hüquqları da var.

2003-cü il yanvar ayının 1-nə olan statistik göstəriciyə görə, İtaliya SQ-də qadın hərbi qulluqçuların say nisbəti belədir:

İtaliya SQ-də qadın hərbi qulluqçuların ümumi sayı				
Hərbi məktəblərin tələbələri	Unter-zabit məktəblərinin tələbələri	Tədris bölmələrinin zabit və çavuşları	Döyüş hissələrinin hərbi qulluqçuları	Qadın hərbi qulluqçuların ümumi sayı
154	126	64	710	1054

Bu da bildiyimiz kimi, İtaliya SQ-nin ümumi sayının 0,5 %-i demək idi [1]. Qadın-zabitlər təhsillərinə görə hüquqçu, sosioloq, tibb işçiləri və mühəndis peşələrinə üstünlük verirlər. Onlar bir qayda olaraq, xidmətlərini yüksək

DÜNYA ORDULARINDA

hərbi idarəetmə və hərbi qulluqçu toplanışı ilə məşğul olan qurumlarda keçirlər. Hərbi hissələrin döyüş bölmələrində qadın hərbi qulluqçuların 60%-i çavuş və sıravı, texniki xidmətlərdə 23%, arxa cəbhə bölmələrində 17 % xidmət edir. İtaliya SQ-də ölkə SQ-i üçün kadr toplanışı və hazırlığına cavabdeh olan qadın hərbi qulluqçularla iş üzrə təlimatçı-məsləhətçi xidmətinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

AVSTRİYA

Əvvəlcə onu deyək ki, Avstriya qonşu İsveçrə kimi neytral ölkədir və bu neytrallığını 1950-ci ildən qoruyub saxlayır. Ordu həyatı cəmi 6 aydır. Alternativ xidmət isə 9 ay təşkil edir ki, il ərzində həqiqi hərbi xidmətə çağırılan gənclərin təxminən 14 min nəfəri bu xidməti seçir. Hər il ölkə büdcəsinə qənaət etmək məqsədilə orduya ayrılan məbləğ azaldılmaqda davam edir.

27 oktyabr 2012-ci ildə Avstriyada Avstriya SQ-nin peşəkar orduya keçirilməsi ilə bağlı ölkədə referendum keçirildi. Referendumda bundan öncə keçirilən prezident seçkilərində iştirak edən seçicilərdən 0,37 % çox seçici iştirak etmişdi. Buradan da əhəlinin, ölkənin müdafiəsi və orduya verdiyi dəyər açıq-aydın görünür.

51 yaşlı **Andree Lyaytqeb** Avstriya ordusunda general vəzifəsi alan ilk qadın hərbcidir. Avstriya SQ-i nazirinin əmrinə əsasən o həm də hərbi sanitar məktəbinin rəhbəridir. Sanitar məktəbi Avstriya ordusu üçün kiçik tibb heyəti hazırlamaqla məşğul olur.

Bu, Avstriya SQ-i üçün “tarixi gündür”. Və hərbi sistemdə qulluq etmək istəyən qadınlar üçün bu signal olmalıdır. Adətən, kişi peşəsi sayılan hərbi qulluq indi qadınlar üçün də eyni anlamı daşıyır. İxtisasca həkim olan Lyaytqeb 2001-ci ildə xidmətə başlayıb və general rütbəsinə 13 il ərzində yüksəlib. Ölkəsinin SQ-də 200-dən bir az çox general rütbəli hərbiçi olan Avstriyada Lyaytqebin sözlərinə görə “tezliklə donlu generalların sayı artacaq”. Bununla da o, Avstriya Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahda təhsil alan iki qadın hərbiçinin də tezliklə general paqonu daşımacağına ehtimal vurmuş oldu.

20 yanvar 2013-cü ildə avstriyalı seçicilərin böyük əksəriyyəti ölkədə ümumi hərbi mükəlləfiyyətin saxlanması lehinə səs verdi. Referendum Avstriyada ümumi hərbi mükəlləfiyyətin saxlanması və ya peşəkar orduya keçilməsi münasibətilə keçirilirdi. Avstriya həqiqi hərbi xidməti çağırışla həyata keçirən Avropa ölkələrindən (Danimarka, Yunanıstan, Norveç, Finlandiya və İsveçrə) biridir. Yaşı 18-ə çatmış və sağlam olan gənclərin hamısı hərbi mükəlləfi sayılırlar. Qadınların hərbi xidmətə cəlb edilməsi könüllülük prinsipinə əsaslanır.

DÜNYA ORDULARINDA

Hərbi psixoloq **A.Martinoviçin** fikrincə: “**Qadının onunla eyni vəzifəni tutması, vəzifə borclarını uğurla yerinə yetirməsi və təbəçiliyində olanlar arasında hörmətə sahib olması zabit kişilər tərəfindən qısqançlıqla qarşılır.**” [13]

ƏDƏBİYYAT

1. Струговец Д. В. Обет безбрачия в мечтах минобороны. Газета “Независимое военное обозрение”, 03-04.10.2003
2. www.nvo.ng.ru/forces/2011.01.28/10_girls.html
3. Щелкунова М.В. Управление женским персоналом: проблемы и перспективы. Москва, 2001
4. Кузнецов С. Женщины-военнослужащие в странах НАТО. Журнал “Зарубежное военное обозрение”, №5, 1990
5. Стренина Е.А. Прохождение военной службы военнослужащими-женщинами в зарубежных странах. Журнал “Право в Вооруженных Силах”, №1, 2004
6. Lehnert Erik .Tod auf der "Gorch Fock": Marine-Magazin verunglimpft Frauen an Bord, (<http://www.spiegel.de/politik/deutschland/tod-auf-der-gorch-fock-marine-magazin-verunglimpft-frauen-an-bord-a-773161.html>)
7. <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1507558>- 14 октября 2014
8. <http://www.defense.gouv.fr/actualites/dossiers/les-femmes-et-la-defense/clair/>
9. Турченко С., Войнова В. Женщины с ружьем. Газета “Свободная Пресса”, 22. 06. 2009
10. http://www.inright.ru/news/army/20101103/id_5123/
11. [http://www.defense.gouv.fr/ Armée de l'air/30092009. html](http://www.defense.gouv.fr/Armée%20de%20l'air/30092009.html)
12. <http://toemigrate.com/blog/Italy/italjanskaja-armija.html>
13. “Известия” qəzeti, № 41, 06.03.2004

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA NİZAMİ ORDUNUN ZƏRURİLİYİ

Qərib ƏSGƏROV

Açar sözlər: hərbi hüquq, silahlı qüvvələr, hərbi intizam, cinayət məəcəlləsi, hərbi qulluğunun şərəf və ləyaqəti.

Ключевые слова: военное право, вооружённые силы, уголовный кодекс, честь и достоинство военнослужащего.

Keywords: military right, armed forces, military discipline, criminal code, honour and dignity of military employee.

XX əsrin sonlarından etibarən beynəlxalq arenada yeni güc mərkəzlərinin formalaşması, dövlətlərarası əlaqələrin fərqli aspektdə inkişafı yeni dünya nizamının yaranmasına, dünyəvi əhəmiyyətli problemlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Qloballaşan dünyanın ən mühüm, həssas nöqtələrindən birində yerləşən Azərbaycan da istər-istəməz bu reallığa qoşuldu. Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı kimi Azərbaycanın da dünyada baş verən proseslərdən kənar qalması mümkün deyildi. Təbii ki, bu qoşulma öz-özlüyündə nə qədər müsbət addım sayılsa da, dövlətin müstəqilliyinə və suverenliyinə yönəlmiş təhdidləri artırmış oldu. Mövcud və potensial təhdidlərdən qorunmağın ən optimal yolu dövlətin müvafiq güc strukturlarının inkişaf etdirilməsindən keçir. Məhz bunları nəzərə alaraq, ölkə rəhbərliyi tərəfindən hər zaman silahlı qüvvələrin inkişafına xüsusi önəm verilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin fikrincə desək: “Ordu olmalıdır, ona görə yox ki, biz hansısa bir dövlətə hücum etmək, kiminsə torpağını zəbt etmək istəyirik. Yox. Biz sülhsevər dövlətik. Biz heç kəsin torpağına göz dikməmişik. Biz öz torpaqlarımızı azad etmək, ölkəmizin ərəzi bütövlüyünü, sərhədlərimizin toxunulmazlığını təmin etmək istəyirik. Azərbaycan xalqının ali məqsədi bundan ibarətdir. Azərbaycan dövlətinin apardığı siyasət, əməli fəaliyyət bundan ibarətdir. Bunun üçün və gələcəkdə də dövlət müstəqilliyimizi qoruyub saxlamaq üçün güclü ordumuz olmalıdır. Biz ordu quruculuğu işi ilə məşğul olmalıyıq” [8.14].

Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasəti ölkənin hərbi və digər sahələrdə maraqlarının təmin edilməsinə yönəldilmişdir və ölkənin milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Müdafiə siyasətinin həyata

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

keçirilməsində həlledici rol dövlətin silahlı qüvvələrinə məxsusdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 9-cu maddəsində deyilir: **“Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə silahlı qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır”** [1. 7]. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, onun toxunulmazlığının və mənafeyinin silahlı müdafiəsinə, dövlətə silahlı hücumun qarşısının alınmasına təcavüz olarsa, onun dəf edilməsinə xidmət edir.

Ordu quruculuğunun daha uğurlu həyata keçirilməsi maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi ilə yanaşı, şəxsi heyət arasında ciddi nizam-intizamın yaradılmasından da çox asılıdır. Hərbi intizam bütün hərbi qulluqçuların Azərbaycan Respublikası qanunlarında və hərbi nizamnamələrində müəyyən olunmuş qaydalara ciddi riayət etməsi deməkdir. Hərbi intizam hər bir qulluqçunun hərbi borcunu və öz vətəni Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi üçün şəxsi məsuliyyət daşımalarını şüurlu surətdə dərk etməsinə, vətənə sonsuz məhəbbət bəsləməsinə əsaslanır. Hərbi intizam hər bir hərbi qulluqçunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına ciddi riayət etməyə, hərbi andın və hərbi nizamnamələrin tələblərini dəqiq yerinə yetirməyə, dövlət sirrini möhkəm saxlamağa, hərbi işi vicdanla öyrənməyə, ona tapşırılan silahı hər vasitə ilə qorumağa, ictimai asayişin özü və başqaları tərəfindən pozulmasına yol verməməyə, özünü şərəfli və namuslu aparmağa sövq edir. Lakin bunlar öz hərbi borcuna etinasız yanaşan hərbi qulluqçulara məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqini istisna etmir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən silahlı qüvvələrin təşkili və onun fəaliyyətini nizamlayan bir sıra hüquqi normativ aktlar qəbul edilmiş, hərbi xidmətin əsasları, hərbi xidmətə çağırışın və qəbulun, hərbi vəzifələrin və çağırışçıların hərbi uçotu, hərbi xidmətin yüksək nizam-intizamla keçirilməsi, silahlı qüvvələrin döyüş və səfərbərlik hazırlığının saxlanması qaydaları müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan 1992-ci il 10 iyun tarixində qəbul edilmiş **“Hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında”**, qanunu, 1994-cü il 23 sentyabr tarixində qəbul olunmuş **“Silahlı Qüvvələrin İntizam Nizamnaməsi”**ni, 1997-ci il 3 oktyabrda imzalanmış **“Hərbi xidmətkeçmə haqqında Əsasnamə”**ni və digər normativ aktları xüsusi vurğulamaq olar.

Qəbul edilmiş normativ hüquqi aktların silahlı qüvvələrin şəxsi heyəti tərəfindən öyrənilməsi və onlara ciddi əməl olunması bu gün aktual amillərdən biridir. Bu işin səmərəli təşkili şübhəsiz ki, şəxsi heyətlə birbaşa təmasda olan və onların üzərində məsuliyyət daşıyan zabit heyətinin bilik və şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Bütün hərbi qulluqçular rütbələrindən və vəzifələrindən asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabərdirlər və onlar törətdikləri qeyri-qanuni əməllərinə görə məsuliyyətə cəlb edilə bilirlər. Hər bir komandır öz ta-

beliyində olanları hərbi intizamın bütün tələblərini sözsüz yerinə yetirmək ruhunda tərbiyə etməli, onlarda hərbi şərəfi və hərbi borcu şüurlu inkişaf etdirib möhkəmləndirməli, layiqliləri həvəsləndirməli, intizamı pozanlara qarşı isə ciddi tədbirlər görməlidir. Komandir hərbi qulluqçuların şəxsi keyfiyyətlərinin öyrənilməsinə, onların arasında nizamnaməyə uyğun münasibətlərin yaranmasına, hərbi kollektivin birliyinə tabeliyində olanların nalayiq hərəkətlərinin səbəblərini vaxtında müəyyən edərək qarşısını almağa, hərbi intizamı pozanlara qarşı dözülməz münasibət yaranmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Hərbi qulluqçu hərbi intizamı, yaxud ictimai asayışı pozarsa, komandir ona vəzifə borcunu xatırlatmalı, lazım gələrsə, intizam cəzası verməlidir [3.27]. Tərədilmiş hərbi cinayət üçün müvafiq qanuna görə inzibati təsir tədbiri görülməsi nəzərdə tutulubsa, bu cinayətin törədilmə şəraitini və nəticələrini nəzərə alaraq cinayət materiallarının hərbi prokurora göndərilməsi və ya intizam cəzası verilməsi ilə kifayətlənmək barəsində komandir qərar qəbul etməlidir. Ancaq belə qərarlar verərkən komandir verəcəyi qərarın tam əsaslı olmasına əmin olmalıdır. Çünki öz tabeliyində olanı tutarlı əsas olmadan vəzifəsindən kənarlaşdırmış, eləcə də, cəzalandırmış komandir bunun üçün məsuliyyət daşıyır.

Təəssüflər olsun ki, bəzən orduda öz vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirə bilməyən və bunu anlamayan hərbi qulluqçulara da rast gəlinir. Gənc əsgərlər arasında ölüm hallarının baş verməsi, silah və hərbi sursatdan ehtiyatsız istifadə edilməsi, zabit heyətinin əsgərlərlə, eləcə də əsgərlərin öz aralarında yaratdıqları mənfi atmosfer orduda psixoloji və hüquqi maa-riflənməyə ehtiyacın olduğunu bir daha göstərir. Ərazilərimizin 20 %-nin hələ də Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olmasını, eləcə də işğalçı Ermənistan ilə informasiya müharibəsinin davam etdiyini nəzərə alsaq, silahlı qüvvələr haqqında xoş olmayan rəylərin yaranması yolverilməz haldır. Bəzən xırda bir insidentdən və hətta olmayan bir şeydən düşmən kütləvi informasiya vasitələri böyük bir “şou” yaradaraq silahlı qüvvələrimiz haqqında mənfi rəy formalaşdırmağa çalışırlar.

Belə halların qarşısının alınmasının ən optimal yolu, hərbiçilər arasında münasibətlərin düzgün qurulmasından, subordinasiya qaydalarına nizamnaməyə uyğun şəkildə əməl edilməsindən və bütün kateqoriyalardan olan hərbi qulluqçular arasında vətənə məhəbbət, sevgi ruhunun aşılmasından tutmuş, gənc əsgərlərə zabitlər tərəfindən xüsusi qayğı və diqqət göstərilməsindək bütün prosesləri mövcud qanunvericiliyə uyğun şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır. Bu baxımdan komandir heyətinin üzərinə də böyük məsuliyyət düşür.

Hərbi cinayətlər arasında ən geniş yayılan və ciddi narahatlıq doğurarı **“Hərbi qulluqçunu təhqiretmə, döymə və ya işgəncəvermə”** və **“Tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasi-**

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

bətlərin nizamnamə qaydalarını pozma” cinayətləri hesab edilir [4. 52]. Bu cinayətlər çox təəssüfləndirici haldır ki, digərlərinə nisbətən daha tez-tez müşayiət olunur və tez ictimai rezonans doğurur. Adı çəkilən cinayətlərin ictimai təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, təhlil olunan maddədə nəzərdə tutulmuş əməllərin törədilməsi hərbi xidmətin nizamnamə qaydalarını kobud surətdə pozur, hərbi qulluqçuların şərəf və ləyaqətinə, habelə sağlamlığına açıq-aşkar surətdə qəsd edir. İstər komandirlərin, istərsə də tabelikdə olan hərbi qulluqçuların şərəf və ləyaqətinə hörmət edilməsi, hüquqa uyğun davranış normalarına və eləcə də əxlaq qaydalarına qarşılıqlı surətdə əməl olunması haqqında hərbi nizamnamələrin tələblərinin yerinə yetirilməməsi qoşun hissələrində nizam-intizamın aşağı düşməsinə səbəb olur, şəxsi heyətdə normal qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına zərər vurur. Məhz belə cinayətlərin qarşısını almaq üçün bəzi hərbi xidmət əleyhinə cinayətlərə görə cəzaların yuxarı hədlərinin artırılması orduda cinayətkarlığa qarşı mübarizədə daha səmərəli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu istiqamətdə işləri mütəşəkkil qurmaq üçün silahlı qüvvələrin qanunvericilik sistemini daha da təkmilləşdirmək və müvafiq dəyişikliklər etmək zəruridir.

Zabit və əsgər arasında münasibətlər düzgün qurulduqda əsgərlər də öz aralarında olan münasibətlərin inkişafı üçün çalışırlar. Əsgərlər adətən zabitləri kənardan müşahidə edir, onları bir-biri ilə müqayisə edir və qiymətləndirirlər. Bu qiymətləndirmə zamanı zabitin əsgərlə münasibətinə, ona yanaşma tərzinə xüsusi diqqət yetirilir. Orduda nizam-intizamın yaradılması və onun daha da möhkəmləndirilməsi əsgər və zabitlərin hərbi nizamnaməni və digər normativ aktları nə dərəcədə bilməsindən daha çox asılıdır.

Bildiyimiz kimi, ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri ən müasir silah və texniki qurğularla təchiz edilmişdir. Yeni döyüş texnikasını isə ancaq yüksək dərəcədə hərbi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnən, psixoloji cəhətdən hazırlıqlı olan döyüşçülər idarə edə bilər. Şəxsi heyətin yüksək hərbi biliklərlə yanaşı, psixoloji biliklərə də dərinlən yiyələnməsi onların iş və fəaliyyətlərində müvəffəqiyyətin mühüm amili kimi qiymətləndirilməlidir.

Əsgərlərin mənəvi dünyasına nüfuz etmək, onların bilik və bacarıqlarının düzgün qiymətləndirilməsi zabitdən nəinki böyük sosial məsuliyyət, eyni zamanda psixoloji fəhm tələb edir. Zabitdə bu ümdə peşə keyfiyyəti elmi psixoloji biliklərə dərinlən yiyələnmək sayəsində təşəkkül tapa bilər. [5.17] Zabitin psixoloji bilikləri yalnız insanı tanımaq, onunla rəftar qaydalarını, ona təsir etmək yollarını müəyyənləşdirmək və insani münasibətləri tənzim etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda insanın potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək, onun idrak və sosial fəallığını optimallaşdırmaq kimi vacib problemləri əhatə edir. Zabitlər istər öz aralarında, istərsə də əsgərlərlə olan münasi-

bətlərini qəbul olunmuş normativ aktlar və humanist münasibətlər əsasında qurmalıdır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, peşəkar hərbiçi olmaq tək-cə hərbi sənətinə yiyələnməklə bitmir. Hər bir zabıt cəmiyyətlə, şəxsiyyətlə, idarəetmə ilə bağlı biliklərə də yiyələnməlidir ki, müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilsin. Bu baxımdan zabıt heyətinin hazırlığı ilə birbaşa məşğul olan ali hərbi məktəblərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Hərbi məktəblərin rəhbərliyi və humanitar fənn kafedraları məşğələlərin keçirilməsini təkmilləşdirmək, dinləyici və kursantlarda mənəvi tərbiyənin səviyyəsini yüksəltmək, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması üçün humanitar elmlərin öyrənilməsi işini daim gücləndirməlidir. Bu baxımdan ali hərbi məktəblərdə psixologiya fənninin tədrisinin daha da genişləndirilməsi, eyni zamanda hərbi hissələrdə psixoloq ştat vahidlərinin yaradılması daha məqsəduyğun olardı. Hərbiçilərin psixi sağlamlığının əsasını sosial davranış, əmək fəaliyyətinin məhsuldarlığı, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, mövcud mənəvi və intellektual imkanların həyata keçirilməsi, şəxsiyyətin təkamülü təşkil edir [6.196].

Orduda nizam-intizamın bərqərar olunmasında gənclərin hərbi xidmət öncəsi vətən, xalq, torpaq sevgisi, azərbaycançılıq ideyalarına nə qədər dəyər verməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Gənclərdə vətənpərvərlik hisslərinin yüksək olması ilk növbədə onların milli-mənəvi özünüdərkindən keçir. Bu istiqamətdə ilk addımlar isə ailədən, orta məktəblərdən başlamalıdır desək, səhv etmərik. Bunun üçün orta və ali məktəblərdə tədris olunan **“Gənclərin çağırışaqədərki hazırlığı”** fənninin keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək, məktəbliləri və tələbələrini xalqımızın adət-ənənələrinə hörmət ruhunda tərbiyələndirmək, tərbiyə işini həyatla əlaqələndirərək onlara izah etmək, ali məktəblərdə hərbi kafedraların imkanlarını genişləndirmək lazımdır.

Son illər Azərbaycan ordusunda Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində fərarilik halları yox səviyyəsinə enmiş, nizam-intizam güclənmişdir. Bundan başqa, hərbi cinayət hallarının faizlərində də ciddi azalmalar var. Əsgərin üzləşdiyi istənilən neqativ hal araşdırılır və ciddi tədbirlər görülür.

Zənnimcə, yuxarıda sadaladıqlarımızı orduda xidmət edən hər bir kəsin bilməli və öz xidməti fəaliyyətində tətbiq etməsi olduqca zəruridir. Orduda xidmət edən hər bir kəs tutduğu vəzifədən və daşdığı rütbədən asılı olmayaraq, dövlətçilik maraqlarını daim hər şeydən üstün tutmalı və bunu öz layiqli xidmətləri ilə bir daha təsdiq etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinasında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və döv-

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

lətin hüquq və mənafeələrinin hərbi və siyasi, habelə digər təhdidlərdən qorunması dövlətin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində başlıca vəzifələrindən biri kimi göstərilir [7.369]. Bu gün Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən “Heydər Əliyev siyasəti”nin nəticəsində dövlətimizin təhlükəsizliyi bütün sahələrdə tam qorunur və silahlı qüvvələrimiz regionun ən güclü ordusu kimi tanınır.

Çox sevindirici haldır ki, bu gün sayılan, seçilən liderimiz, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin rəhbərliyi və qayğısı sayəsində ordumuz Cənubi Qafqazın ən güclü silahlı qüvvələri sayılır. Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş **“xalqla ordunun vəhdəti”** siyasəti bu gün də uğurla davam etdirilir və xalq bunun nəticəsini tezliklə düşmən tapdığı altında olan torpaqlarımızın azad olunması zamanı bir daha görəcək. Biz buna inanırıq. **Ümummilli lider Heydər Əliyev bu inamı özü də vurğulayaraq demişdi: “Mən əminəm ki, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə həkk olunmuş qəhrəmanlıq, rəşadət ənənələri əsasında, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunması, torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda nümayiş etdirilmiş qəhrəmanlıq ənənələri əsasında milli ordumuz günü-gündən möhkəmlənəcək, güclənəcək, qüdrətlənəcək və vətənimizin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qətiyyətlə müdafiə etməyə qadir olacaqdır”** [8.223].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Qanun”, Bakı, 2013
2. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Qanunvericiliyi. “Qanun”, Bakı, 2010
3. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi.”Qanun”, Bakı, 2012
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi “Qanun”, Bakı, 2012
5. Muxtarov V. Hərbi psixologiya. Bakı, 2008
6. Qasimov C., Şəfiyeva E. Hərbi psixologiya. Bakı, Vətən, 2004
7. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, 2011
8. Heydər Əliyev və ordu quruculuğu. “Adiloğlu”, Bakı, 2006

РЕЗИЮМЕ

НЕОБХОДИМОСТЬ РЕГУЛЯРНОЙ АРМИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ Г.АСКЕРОВ

Проблемы обеспечения национальной и международной безопасности стояли перед человечеством во все времена. Оно приобрела особое

звучание в начале XX века в связи с реальностью угрозы возникновения мировой войны, поэтому на первых порах разработки теории и политики безопасности они отождествлялись с вопросами предотвращения войн. После первой мировой войны они получили официальное признание. Но решить вопросы предотвращения войны не удалось: разразилась 2-я мировая война а после нее "холодная война". Окончание последней не ознаменовалось прекращением войн и вооруженных конфликтов. Более того, обеспечение национальной и международной безопасности в современных условиях потребовало расширить это понятие за рамки предотвращения войн и вооруженных конфликтов. Проблемы безопасности приобрели принципиально новые черты в современном мире который многолик, динамичен и долой острых противоречий. Нынешняя жизнь характеризуется втягиванием всего человечества в мировые процессы, чей ход ускоряется небывалым научно-техническим прогрессом, обострением социальных, экономических, сырьевых и других проблем приобретающих глобальный характер, до 90-х годов в научной литературе у нас и за рубежом в основном разрабатывались вопросы международной безопасности государства. Безопасность государства. Безопасность государственной границы одна из главных задач концепции национальной безопасности. Территориальная целостность государства и защита его суверенитета начинаются с безопасности границы.

SUMMARY
NECESSITY OF THE REGULAR ARMY TO PROVIDE
OF THE SAFETY OF THE STATE
G. ASKEROV

Safety of the state boundary is chief problems of the conception of national safety. Protecting of the territorial integrity and sovereignty begins from safety of boundaries. Safety of the state boundary is geopolitical reality. Military discipline is observing to rules specified in laws and military regulations of the Azerbaijan Republic of all military employees seriously. Military discipline the military duty of the each employee and it is based on the country to perceiving private bearing responsibility for defence of the Azerbaijan Republic in the conscious copy. Military discipline is based on high consciousness of the military employees and deeply perceive the patriotism duty, country feed of endless love in the Armed Forces of the Azerbaijan Republic.

KAMUFLYAJ RƏNGLƏRİN TƏTBİQİ SƏBƏBLƏRİ HAQQINDA

**Polkovnik-leytenant Müşfiq HEYDƏROV,
dosent Yəhya ƏMƏNOV, baş müəllim Yunus TALİBOV**

AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ MƏKTƏBİ

Hərbi əməliyyatlar zamanı şəxsi heyətin tam təhlükəsizliyinin təmini kompleks tədbirlərin kombinasiyasından asılı olub, şəraitin nəzərə alınması və bu məsələyə elmi əsaslı rəşional yanaşmanın tamlığı ilə yerinə yetirilir. Bu iş, min illərlə formalaşan hərbi fəaliyyət təcrübəsinə əsaslanır. Şəxsi heyətin qorunmasının bugünkü anlayışı zamanın müxtəlif dövrlərində fərqli, bəzən isə proporsional tərs olub. Nə qədər ki düşmən qüvvələrin qarşılaşma arealı onların birbaşa təmasda olduğu ərazi (döyüş meydanı) ilə məhdudlaşır, onda hər tərəf daha parlaq, daha şıq, daha təsiredici geyim geyərək əks tərəfi mənən sarsıtmağa, psixoloji olaraq təsirləndirməyə, ehtiyatlanmağa məcbur etməyə və nəticədə təşəbbüsü ələ almağa çalışır. Təbildöymə, zurna (gərənay, şeypur) çalmaq, bayraq qaldırmaq və s. kimi fəaliyyətlər də bu qəbildən olub, elə bu məqsəd üçün istifadə edilirdi. Əsrlər boyu əsgərin geyiminin, əsləhəsinin və digər atributlarının qabardılması eyni məqsəd və mənə daşıyır. Bu belə olub və zamanına görə yerinə yetirilən tədbir idi.

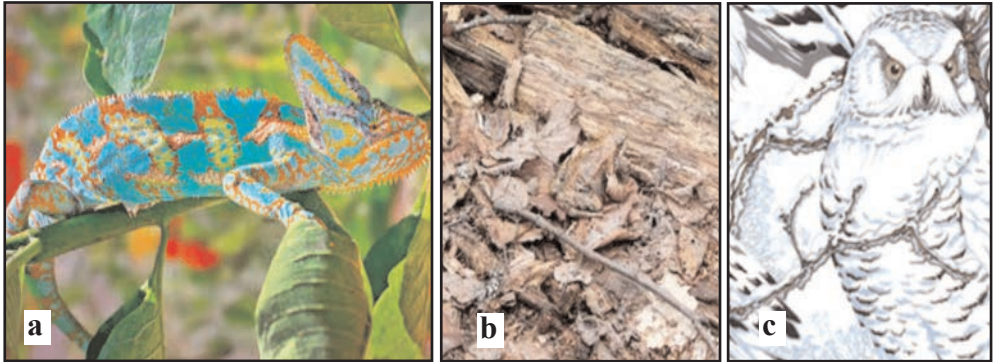
Zaman keçdikcə uzaq məsafəli atıcı silahların meydana gəlməsi və inkişafı, hələ döyüşə girməmiş əsgəri qorumaq məqsədilə onu xüsusi olaraq geyindirmək haqqında düşünməyə məcbur etdi. Hərbi geyim forması sıra yarandığı gündən inkişaf edib və öz görkəmini, tərkibini dəyişib (şəkil 1). Antik asketizmlə orta əsrlərin dəbdəbəli geyimi arasında xeyli fərq var. Geyimlər müxtəlif və rəngarəng olaraq düşünülürdü. O zamanlar geyim formasını hökmdarların iddia və moda yarışması müəyyən edirdi. Lakin ekstravaqantlığın xeyri də var idi – döyüşdə özününkünü özgədən ayırmaq asanlaşır. Heç sırr deyil ki, döyüşün idarə edilməsində uzaqdan görünən geyim forması vacib amil idi. Tarixdən geyimlə (forma ilə) aldadılan sərkərdələrin olduğu da məlumdur. Lakin eyni zamanda hərbi geyimin rəngindən mühafizə və gizliliyin təmini üçün də istifadə edilib. Yapon nindzaları çox vaxt əməliyyatlarda gecə iştirak etdikləri üçün, adətən, qara rənglə maskalanırdılar.

ŞƏKİL 1. Hərbi geyimin zaman və məqsəddən asılı olaraq fərqli inkişaf formaları: a) antik dövrdə döyüşçünün geyimi; b) nindzaların maska geyimləri; c) XIX əsrin əvvəlində hərbi geyim.

Bəzi heyvan və bitkilərin rənglərini dəyişməklə mükəmməl maskalanmadan istifadə etməsi təbiətin maraqlı hadisələrindəndir.

Osminoqlar, bəzi balıqlar, buqələmun, ilan və qurbağalar, bitkilər düşdük-ləri şəraiti çox asanlıqla yamsılıyıb onun rəngi ilə eyni rəngi ala bilirlər (şəkil 2). Elə ilk maskalanmanı tətbiq edənlər də onlardır.

ŞƏKİL 2. Təbiətdə mükəmməl kamuflyaj: a) buqələmun; b) qurbağa; c) bayquş.

Maskalanmış insanlar da bu həyat dərslərinin yaxşı tələbələri olub. İlk olaraq ovçular ovu hürkütməmək üçün bədənlərinə palçıq sürtüb, otdan və bu daqlardan istifadə edib ətraf şəraitdən seçilməməyə çalışırdılar. Hinduların geyim və aksesuarlarının rənginin və formasının təsadüfi olmadığı aydındır. Yeni dünyada hərbi geyimin şəraitə uyğunlaşdırılması (kamuflyaj) elə böyük tarixə malik deyil.

İngilislər Amerikada vətəndaş müharibəsi zamanı Leqsinqton yaxınlığın-

MARAQ DÜNYAMIZ

da çox acı bir təcrübə qazandılar. O döyüşdə kolonistlərin bir neçə yüz yaşıl geyimli əsgəri parlaq, dəbdəbəli geyimli 2000 nəfərlik düşmən dəstəsini tam məhv edərək maskalanma taktikasının üstünlüyünü sübut etdilər. İngilislər bu təcrübəni yaddan çıxarmadılar. Napoleonla müharibə illərində artıq bəzi atıcı alaylar yaşıl rəngli hərbi geyimlə təchiz edilmişdilər. Sərrast atıcı dəstələrinə bu dövrdə yaşıl rəngli geyimlər geyindirilirdi. Sonradan snayperlər (ovlanan quş adı ilə bağlıdır və sərrast atıcı mənası verir) də gizliliyin təmini üçün xüsusi yaşıl rəngli geyim forması ilə təmin olundular.

Ümumiyyətlə, öz rasionallığı ilə ad qazanmış ingilislər, geyimlə maskalanmanın tətbiqində bir sıçrayış yarada bildilər. İngilis-bur müharibəsinin başlanğıc mərhələlərində britaniyalı döyüşçülərin uğursuzluğunun əsas səbəbləri bur atıcılarının sərrastlığı və onların mühihdən seçilməyən geyim rəngi (kamuflyajı) idi (şəkil 3). Burlar uzaqvuran tüfənglərdən “**omar**” adlandırdıqları qırmızı mundirli ingilisləri vurur, özləri isə geyimlərinə görə

ŞƏKİL 3. GEYİM VƏ RƏNGDƏN MÜHAFİZƏ ÜÇÜN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİ:
a) hindu döyüşçüsünün geyimi; b) bur döyüşçüləri; c) Amerika kolonistləri.

aşkarlanmamış, ən başlıcası – salamat qalırdılar. Bu səbəbdən ingilis komandanlığı təcili olaraq maskalanma konsepsiyasını dəyişməli oldular. Nəticədə kolonial kontingentin əsgər və zabitlərinin “**xaki**” rəngli forması yarandı (**Urdu dilində palçıq, çirk deməkdir**). İngilislər mühafizə rəngini bölmələrin olduğu ərazidən asılı olaraq bir neçə variantda tətbiq etdilər. Nəticə özünü çox gözlətmədi. İtkilərin sayı azaldı. Əsgərlərin geyim formaları, beləliklə, tədricən öz praktiki əhəmiyyətinə görə dünya ordularında mühafizə rəngi ilə təmin edilmiş oldu. Get-gedə bir ənənə şəklini alan rənglə maskalanma (kamuflyaj) təcrübəsi yalnız XX əsrin əvvəlində daha praktik bir fazaya keçib elmi cəhətdən əsaslandırılmış oldu.

Moskoviyada (o vaxt indiki Rusiyanı belə adlandırırdılar) I Pyotr zamanında müəyyən müddət hərbi formanın rəngi yaşıl olub. Rus-yapon müharibələrinə qədər rus ordusu adəti üzrə özünü Avropa ordularına – Fransa, Avstriya və Prussiyaya oxşatmağa çalışıb. Dünyada hər yerdə rənglə maskalanma geniş tətbiq edildiyi bir dövrdə rus qoşunları faktiki qara (tünd-yaşıl) və ağ rəngli “**gimnastyorka**” ilə mühitdən seçilirdi. Əsgərlər özləri öz paltarlarını çirkləndirməklə döyüş meydanında az seçilmək üçün tədbir görürdülər. Manjur ordusunun komandanı J.Kuropatkin bu səbəbdən analoqu olmayan bir əmr verməklə paltarların yuyulmasını qadağan etmişdi. Görünür təsiri vardı. 1910-cu ildə Rusiyada zabit heyətinin geyim forması üçün xüsusi parçanın yaradılması üzrə araşdırmalar aparılmışdı. Nəticədə “**şanjan**” adlanan və 4 müxtəlif sapın müəyyən qaydada hörülməsindən əmələ gələn xüsusi bir parça yaradıldı. Lakin bahalıqı və texnoloji cəhətdən çətin istehsalına görə bu layihə sonralar dayandırıldı.

Bu günə qədər demək olar ki, dünyanın bütün ordularının istifadə etdiyi heyrətamiz kamuflyaj ləkələrinin yaranması amerikalı rəssam **Ebbot Teyerin** adı ilə bağlıdır. Teyer ilk dəfə rənglərin mühafizə xüsusiyyətini aşkarladı.

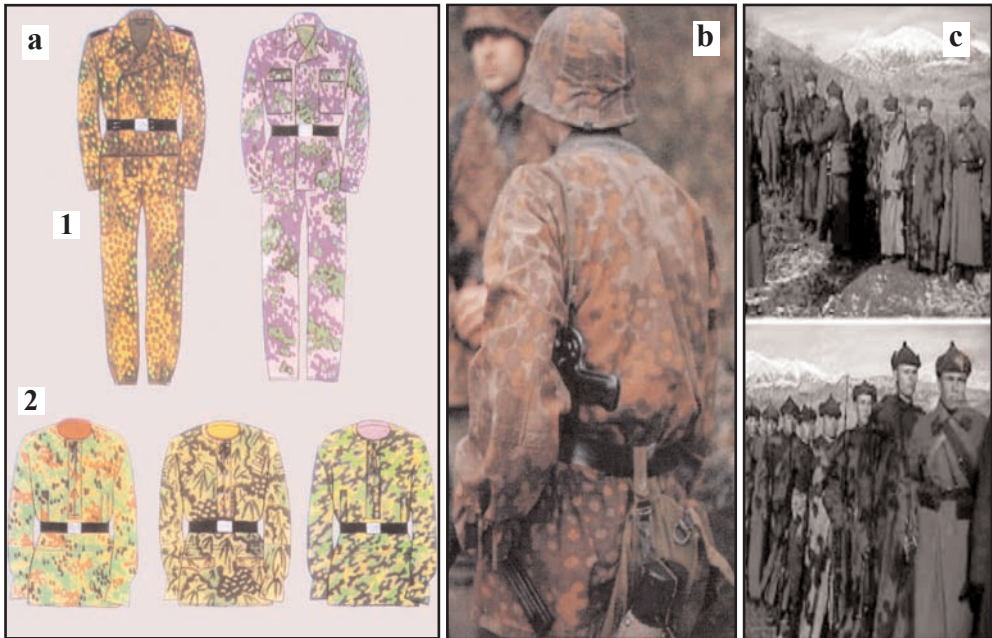
ŞƏKİL 4. Rəssam Ebbot Teyerin heyvanların maskalanma bacarıqları haqqında rəsmləri

MARAQ DÜNYAMIZ

(şəkil 4). O, 1909-cu ildə dərc etdiyi uşaqlar üçün nəzərdə tutulan **“Heyvanat aləmində mühafizəedici rənglər”** kitabında bitki yarpaqlarının fonunda müxtəlif heyvanları təsvir edir və yaranan optik rebusu həll etməyi təklif edirdi. Beləliklə, sonradan Teyer qanunu adlanan bu prinsipə söykənən mimikriya nəzəriyyəsinin başlanğıcı qoyuldu. Hal-hazırda tətbiq edilən hərbi kamuflyaj (maskalanma) bu prinsipə əsaslanır.

I Dünya müharibəsinin təcrübəsi göstərdi ki, hərbi dizayn işi düz istiqamətdə inkişaf edir. Alman ordusunda **“qəlpəli”**, fransız ordusunda az nəzərə çarpan **boz-mavi**, rus ordusunda **yaşılı** rənglər tətbiq edilməyə başlandı. Hərbi geyimin kamuflyaj rənginin seçilməsinin vacib mərhələlərindən biri II Dünya müharibəsi və ondan əvvəlki illərdir. Bu dövrdə **“ləkəli”** kostyumlar, müxtəlif üst geyimləri və kombinezonlar tətbiq edilməyə başlandı. 1937-ci ildə Almaniya **“SS”** kəşfiyyat taborunun komandiri şturmbannfürer **Vilhelm Brandt** və professor **Herberet Zik** xüsusi təyinatlı **“SS”** dəstələri üçün kamuflyaj formanın ilk nümunəsini hazırladılar (şəkil 5). 1939-cu ildə sənaye istehsalına keçməklə formanın 4 müxtəlif **“enliyarpaq”**, **“palma”**, **“palıd yarpağı”** və **“noxud”** variantının istehsalına başlanıldı. Şəhər döyüşləri üçün optik parçalayıcı effektiv formadan, qış vaxtı üçün isə universal ağ xalatlardan istifadə edilirdi.

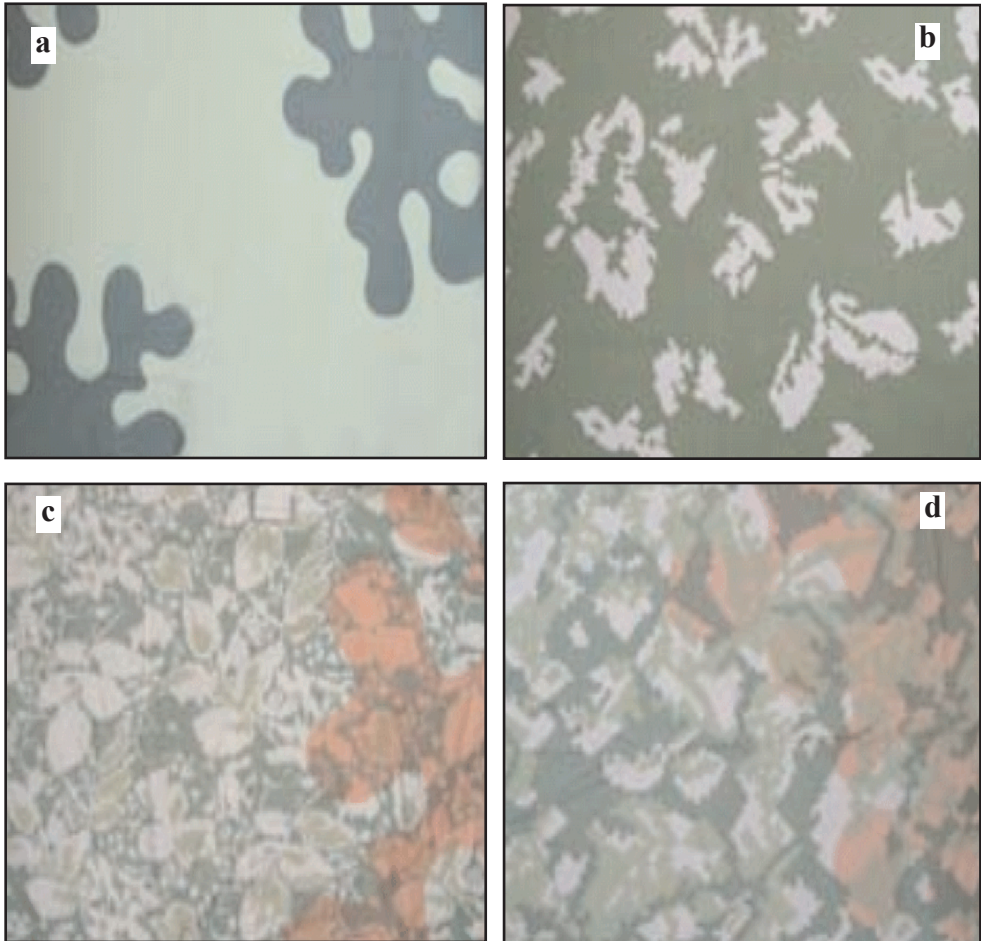

ŞƏKİL 5. KAMUFLYAJ FORMANIN ALMANİYA VƏ SSRİ-də TƏTBİQİ:

a) alman **“SS”** döyüşçülərinin formaları: 1) səhra geyim dəsti; 2) gödəkə; b) **“SS”** döyüşçüsünün kamuflyaj forması; c) sovet döyüşçülərinin 1936-cı il qəbul edilmiş maskalayıcı rəngli geyim forması.

SSRİ-də 1935-ci ildən bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Bütün qoşun növləri üçün fərdi maskalayıcı vasitələr, maskalayıcı kostyum və xalatlər işlənib hazırlandı. Bu vasitələr daha çox snayper və müşahidəçilər, habelə kəşfiyyatçılar tərəfindən istifadə edilirdi. Yeni dəstlər ilk dəfə 1936-cı ildə Belarusiya hərbi dairəsində keçirilən təlimlərdə göstərildi. Sonralar müxtəlif tor, saçaq, tük, ot, lent və s. kimi vasitələrdən istifadə edilməyə başlandı.

Müharibə başlanmazdan qabaq paraşütçü-desant, sərhədçi və mühəndis qoşunları kamuflyaj forma ilə birinci növbədə təmin edilirdi. Müharibə illərində artıq bütün kəşfiyyat, snayper və xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən dəstlər maskalayıcı geyimlə təchiz edilməyə başlandı. 1943-cü ildə maskalayıcı parçaların yeni rəng çalarları tətbiq olundu.

ŞƏKİL 6. MASKALAYICI (KAMUFLYAJ) PARÇALARIN RƏNG ÇALARLARI:

**a) Amöb (1935); b) tozağacı (gümüşü yarpaq) (1957);
c) enliyarpaq meşə (1942); d) palma (1944).**

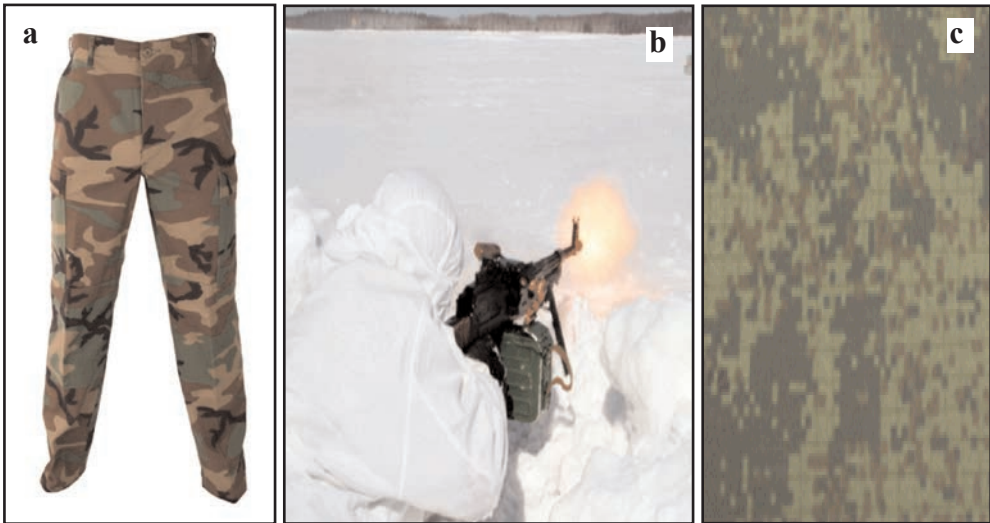

MARAQ DÜNYAMIZ

Bu forma yaşıl fonda sarı rəngli yarpaq və budaqlar formasında, bəzən isə amöbəoxşar tünd ləkələrdən ibarət idi. Bütün bunlara baxmayaraq, SSRİ-də yeni, elmi əsaslandırılmış və təcrübəyə söykənən kamuflyaj formalarının işlənməsinə 1960-cı illərin sonunda başlandı.

Dünya ölkələri də “dinc” durmadıqları üçün Hind-Çində, xüsusən Vyetnam müharibəsində kamuflyajın daha effektiv tətbiqi hərbi fəaliyyətin təminatının tərkib hissəsinə çevrildi. Yəni artıq hər bir əsgər fərdi və ya kollektiv şəkildə üzərində ən azı bir maskalanma elementi – **budaq, tor, yarpaq, ot** və s. daşıyırdı. Bu zaman maskalanmanın bəlkə də ilk dəfə olaraq paradoksal zərərli nəticələri meydana çıxmağa başladı. İsti tropikdə üstə geyinilmiş xalat narahatlıq yaradırdı, geyim forması bu səbəbdən pozulur və ümumilikdə intizam zəifləyirdi. 1968-ci ildən isə Vyetnamda Amerika əsgərləri “**yaşıl cəngəllik**” və “**pələng zolaqları**” kamuflyajı ilə təmin edilməyə başlandı.

Bizim hamımızın yadında qalan kamuflyaj forma 1978-ci ildən tətbiq edilib. 1993-cü ildən Rusiyada əsas kamuflyaj – şaquli “**palıd**”, az sonra “**tozağacı**”, “**flora**” və s. tətbiq edilməyə başlandı. Hal-hazırda bu problem üzərində işlər davam edir. İndi əsasən “**pikselli**” kamuflyaj tətbiq olunur.

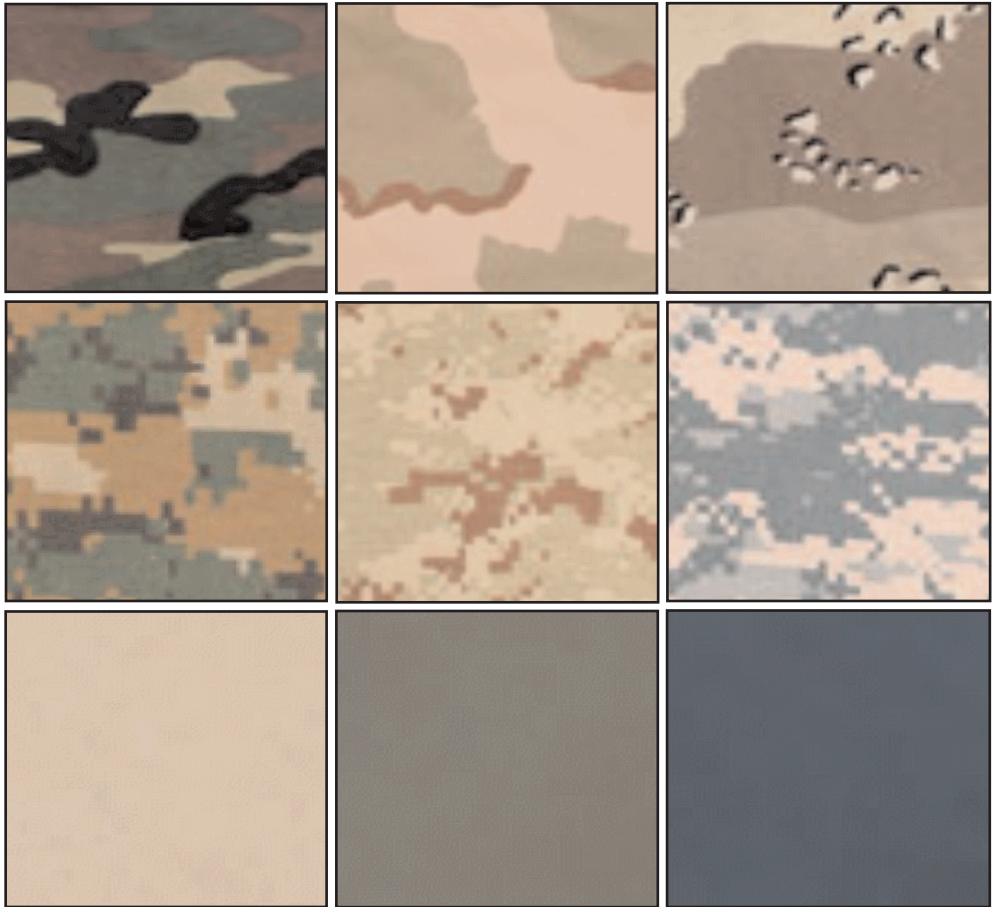
ŞƏKİL 7. MASKALAYICI RƏNGLƏMƏLƏRİN VARIANTLARI:

- a) 1978-ci ildən ABŞ-da tətbiq olunan kamuflyaj rəng çaları; b) ağ maska-xalat; c) yeni rus pikselli (rəqəmsal) kamuflyaj rəng.

Lakin pikselli kamuflyajdan istifadə elmi əsaslı olmalıdır. Universal maskalayıcı rəngin (çaların) olmaması indi heç kimə sirr deyil.

ABŞ ordusunda mövcud “STURM Mil-Ter” kataloquna aşağıdakı rənglər daxildir:

- meşə (onun da 4 variantı var);
- 3 rəngli səhra;
- 6 rəngli səhra;
- rəqəmsal meşə (MARPAT) (3 növü var);
- səhra rəqəmsal;
- AT rəqəmsal (ACU PAT);
- xaki;
- zeytun;
- qara.

ŞƏKİL 8. ABŞ ordusunda mövcud “STURM Mil-Ter” kataloquna daxil olan əsas rənglər

Hərb tarixi sübut edir ki, kamuflyaj növü və rəngi nə qədər fərdi seçilsə, onun effekti də o qədər yüksək olar.

ƏDƏBİYYAT

Məqalənin hazırlanmasında internet materiallarından istifadə edilmişdir.

MƏLUMAT

ELMİ MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (rezümə, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkünc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap ediləndi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
2. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlövhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə – Azərbaycan, rus, ingilis).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisənziya: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2015
Çapa imzalanmışdır: 25.04.2015
Şərti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70x108^{1/16}
İndeksi: 0317
Tirajı: 4268
Sifariş: 422

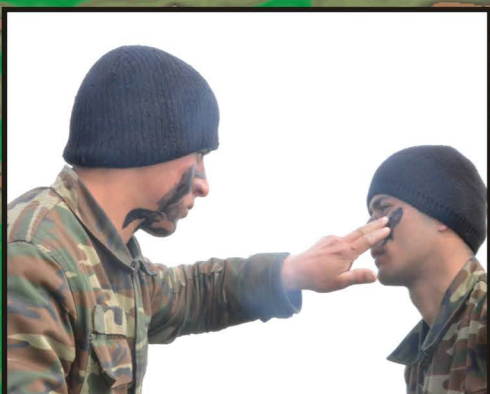
Jurnal
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyinin
“Hərbi nəşriyyat”ında
ofset üsulu ilə
çap edilib.
Lisənziya: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

Nömrəyə cavabdeh: Səfər MAHMUDZADƏ
Korrektorlar: Minaxanım ƏKRƏMQIZI, Nəzrin ƏSƏDZADƏ

TƏLİM DƏQİQƏLƏRİNDƏ

TƏLİM DƏQİQƏLƏRİNDƏ

TƏKİ VƏTƏN YAŞASIN !!!

Bir gecədə ağardı
Şəhid analarının
Xınalı hörükləri.
Yerə, göyə ucaldı
Balasını oxşayan
Laylası, bayatısı.
Yanağını yandırdı
Gözlərindən süzülən
Həsətli göz yaşları.
Əyilmədi, dönmədi,
Sınmadı, sındırmadı
Torpaq, şərəf naminə
Şəhid olan oğlunun
Şan-şöhrətli ruhunu.
İçin-için ağladı,
İçin-için sızladı,
Ürəyində, canında
Başını uca tutub
Fəxr, vüqarla dedi:

TƏKİ VƏTƏN YAŞASIN !!!

Şəhid atası dedi:

TƏKİ VƏTƏN YAŞASIN !!!

Şəhid balası dedi:

TƏKİ VƏTƏN YAŞASIN !!!

Gözləri yolda qalan

Nişanlı qız söylədi:

TƏKİ VƏTƏN YAŞASIN !!!

Xonça qurub, bağlayan,
Qardaşın adaxlayan,
Şəhid bacısı dedi:
TƏKİ VƏTƏN YAŞASIN !!!

Görən varmı dünyada

Bir ovuc torpağını,

Əyilməz bayrağını,

Çiçəyini, gülünü,

Şirin ana dilini

Ucadan uca tutan,

Zirvələrə qaldıran

Mənim xalqım, millətim,

Dövlətim, yurdum qədər

Vətən sevən ərənlər.

Bayrağımla ucaldım,

Mən hər yerdə, hər zaman

Bayrağımla sarıdım

Vətənimin sızlayan,

Kökədən gələn yarasın.

Bir söz gəldi dilimə,

Bir söz yazdı qələmim:

TƏKİ VƏTƏN YAŞASIN !!!

TƏKİ VƏTƏN YAŞASIN !!!

Minaxanım ƏKRƏMQIZI

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: “Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi 13, tel: 440-99-71

BOİNG CH-47 “ÇİNÜK”

Müasir orduların vacib xüsusiyyətlərindən biri də onun mobilliyidir. Əgər qlobal miqyasda qoşunların bir bölgədən digərinə daşınmasını nəqliyyat aviasiyası həll edərsə, döyüş əməliyyatları meydanında bu işi helikopterlər yerinə yetirirlər. Vyetnam müharibəsində ABŞ qoşunları belə bir problem yaşamışdı. Dağlıq ərazi, kəskin iqlim dəyişikliyi, xəritə və yolların yoxluğu, çoxsaylı və hər yerdə peyda olan düşmən yeni tipli hava nəqliyyatı vasitəsinin yaradılmasını gündəmə gətirmişdi. Qeyri-ənənəvi sxem üzrə hazırlanan və iki aparıcı vintə malik olan ağır hərbi nəqliyyat helikopteri “Çinuk” beləcə öz missiyasına başlamış oldu.

“Uçan vaqonlar” döyüş meydanından uzaqda olmağa çalışır, əsasən yüklərin gəmilərdən təchizat bazalarına daşınması üzrə ixtisaslaşır. “Çinuk”dan bombardmançı, tüstü və gözyaşardıcı qazlar yayan, artilleriya “dartıcısı” kimi də istifadə olunmuşdur. Vyetnam müharibəsi ərzində onlarla 3 mlrd. dollardan çox dəyəri olan 100-dən artıq təyyarə və helikopter təxliyyə edilmişdi.

Helikopter ilk uçuşunu 1961-ci ildə həyata keçirmişdi. 12 t yük və ya 55 insan daşıma gücünə malik olan bu maşınlardan cəmi 1179 ədəd hazırlanmışdır və bu günə qədər silahlanmada olmaqla bütün dünyada öz missiyasını yerinə yetirməkdədir.